ORIENTAL ŞI CLASIC IN STILISTICA FRAZEI LUI CANTEMIR

DE

DRAGOŞ MOLDOVANU

„...Un muzeu francez păstrează un portret al acestui personaj, încă foarte tînăr, purtînd peruca cu bucle lungi, cravata în dantele şi spada gentilomului francez din epoca lui Ludovic al XIV-lea, dar, în acelaşi timp, turbanul şi detaliile de vestmînt ale stăpînilor săi turci, expresie a două influenţe care se încrucişau în spiritul său, ca şi în viaţa însăşi a ţării sale..." [1].

Este greu de imaginat un mod mai sugestiv de a oferi un subiect de studiu, ca acest ingenios exerciţiu psihologic. Cantemir, ca sinteză între Orient şi Occident, tentează, în primul rînd, prin ideea simbiozei culturilor care par să constituie coordonatele lui spirituale. Raportul dintre cele două lumi a fost tema de succes a unei abundente literaturi eseistice, care le-a prezentat, în general, ca entităţi polare, esenţial deosebite. Sub acest aspect, orice cercetare concretă a posibilităţii lor de interferare ar putea servi ca indicaţie a măsurii în care poate fi vorba între ele de „opoziţii de natură" sau, cum credea Tarde, de „pseudo-opoziţii" [2].

Subiectul interesează însă în mod special cultura românească, al cărei specific a fost definit uneori prin fuziunea spiritului european cu cel asiatic. Opera lui Cantemir reprezintă una din fazele acestui pro-

[1] N. Iorga, *Histoire des relations entre la France et les Roumains*, Iaşi, 1917, p. 48—49.

[2] Gabriel Tarde, *Legile sociale*, Bucureşti, 1924, p. 55.

An. lingv. ist. lit., T. 19, p. 29—60, Iaşi, 1968.

ces și cercetarea ei multilaterală ar permite determinarea nivelelor și a modalității în care el se operează. Ne propunem să studiem deocamdată modalitatea în care aceste „încrucișări" de influențe psihologice afectau nivelul sintactic al operei sale.

„Un tip sintactic — spunea Juret — este într-adevăr unirea, realizată în conștiința subiectelor vorbitoare, a unui tip de gîndire cu un tip de expresie" [3]. Lazăr Șăineanu a fost primul care a crezut că poate recunoaște amprenta orientală a acestei corelații la Dimitrie Cantemir. „Literatura orientală — scria el — a influențat profund spiritul domnescului scriitor : sintaxa turcească cu perioadele-i enorme și cu verbul final se oglindește în a sa *Istorie ieroglifică*" [4]. Fenomenul ar fi paralel cu influența orientală din lexic, care „culminează în scrierile lui Cantemir, Enake Kogălniceanu, Văcărescu și Beldiman" [5]. C. Șăineanu reia într-o recenzie ideile fratelui său, considerînd, ca și acesta, că „prezența verbului la sfîrșit" este un element care dă stilului *Istoriei ieroglifice* „o înfățișare pur orientală" [6]. Într-o monografie consacrată lui Cantemir, I. Minea își explica „factura stilului" prințului moldovean prin „îndelungata influență musulmană" pe care acesta o suferise. „S-ar putea numi *orientalism* — scria el — construcția labirintică : de abia aștepți să ajungi la sensul frazei cantemiriene din *Istoria ieroglifică* etc..." [7].

Primul care încearcă să justifice aceste constatări generale, oferind corespondențe concrete, este Al. Rosetti. Plecînd de la nota lui Lazăr Șăineanu, domnia sa crede că poate fi explicată prin „influența limbii turcești" și „ordinea nefirească a cuvintelor" [8]. În turcă există o topică consecvent ascendentă, de tipul : subiect + compl. indirect + compl. direct + predicat, care s-ar putea regăsi în exemple ca următoarele : „atuncea și Corbul de uscate vinele goalelor ciolane clonțul și-ar ciocăni" ; „Înorogul, și dreptății bizuit și datului cuvînt și giurămînt sprijenit fiind" ; „ca un deplin în putere stăpîn" ; „ca o slujnică după poruncă nepărăsit aleargă". Chiar folosirea neologismelor de origine non-turcă ar fi un procedeu dezvoltat analogic, după exemplul limbii turcești literare, care „e plină de elemente arabe și persane" (*op. cit.*, p. 23).

Al. Rosetti își reia ideile într-un volum în colaborare cu B. Cazacu. Aici se apreciază ca fiind „puternică" influența turcă, ceea ce este

---

[3] A. C. Juret, *Système de la syntaxe latine*[2], Paris, 1933, p. 7.

[4] Lazăr Șăineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturei române, I, Introducere*, București, 1900, p. LXXXVI, nota.

[5] Id. *ib.*, p. LXXXVI. D. Murărașu credea și el că în *Istoria ieroglifică* se găsesc „prea multe... turcisme" (*Istoria literaturii române*[2], București, 1946, p. 92).

[6] C. Șăineanu, *Noui recenzii (1926—1929)*, București, 1930, p. 297.

[7] I. Minea, *Despre Dimitrie Cantemir, Omul—scriitorul—domnitorul*, Iași, 1926, p. 294.

[8] Acad. Al. Rosetti, *Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în „Istoria ieroglifică"*, în „Acad. R.P.R., Bul. șt. secț. de șt. limbii, lit. și artei", I, 1951, 1—2, p. 22.

explicat prin faptul că scriitorul a trăit la Constantinopol, în mediu turcesc, „aproape douăzeci de ani" [9]. Ea este remarcabilă în sintaxa *Divanului* și a *Istoriei ieroglifice*, „pe cînd în *Hronic* se observă influența construcției latine a frazei" *(op. cit.*, p. 305). La seria de exemple din *Istoria ieroglifică* se adaugă altele, excerptate din *Divan*, care ar prezenta aceeași similitudine cu topica turcă: „iată trei spre a sufletului dulce gustare ți se întind meșcioare"; „așa a sufletului stat și podoabă îți privind socotește"; „să nu te singur pre sine îmblăznești"; „căci în sfintele găsești scripturi" *(op cit.*, p. 304). Spre deosebire de Lazăr Șăineanu, care admitea pentru poziția finală a verbului numai o explicație prin turcă, Al. Rosetti este mai circumspect: construcția se poate explica și prin modelele latine, „sau, eventual, grecești sau slavone" *(loc. cit.)*. Domnia sa renunță însă la motivarea bogăției lexicale prin analogie cu limba literară turcă.

Sub influența studiilor lui Al. Rosetti, Dan Bădărău nu exclude posibilitatea ca scriitorul „să fi folosit și întîlnirea accidentală a unor tipicuri de sintaxă latină cu tipicuri turcești" [10], iar I. Verdeș admite că „fraza lui suferă o triplă influență: latină, greacă și turcă" [11]. În sfîrșit, Șerban Cioculescu își explică „excesele stilului periodic" al lui Cantemir prin cultura lui orientală, care ar fi fost „dominantă în mediul constantinopolitan" [12].

Posibilitatea acestor împrumuturi se cere reexaminată într-un cadru mai general. În condiții prielnice o influență culturală se exercită gradual, în funcție de calitatea ei, de afinitățile dintre ea și cultura receptoare, de rezistența acesteia din urmă. Ultimul nivel al rezistenței este cel al structurii lingvistice, deoarece el implică existența unor automatisme devenite organice. Întrucît limba este „o cristalizare externă a «formei interne»" [13], o interpenetrație la acest nivel înseamnă generalizarea unei influențe, atît ca amploare, cît și ca profunzime. Se pune problema dacă la sfîrșitul secolului al XVII-lea achizițiile românești din limba și cultura turcă erau suficiente pentru a permite cuiva un masiv împrumut sintactic.

Or, mediul românesc cult era refractar unei influențe turcești. În primul rînd, datorită diferențelor de religie — ceea ce nu însemnează puțin, dacă ne gîndim că religia avea o importanță covîrșitoare pentru orientarea culturală. „O asemenea fuziune — spunea Paparrigopoulo —

[9] Al. Rosetti și B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, I, București, 1961, p. 303—304. De fapt, douăzeci și doi, după propria-i mărturisire (cf. P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, viața și opera*, București, 1958, p. 217, 252).

[10] Dan Bădărău, *Filozofia lui Dimitrie Cantemir*, București, 1964, p. 211.

[11] P. P. Panaitescu și I. Verdeș, *Introducere* la Dimitrie Cantemir, *Istoria ieroglifică*, I, București, 1965, p. XC. Întrucît în toate lucrările sale P. P. Panaitescu exclude influența turcă în sintaxa lui Cantemir (ultima, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, este din 1965; v. p. 218—219), credem că apariția acestei idei în *Introducerea* citată se datorește coautorului ei.

[12] Șerban Cioculescu, *Varietăți critice*, București, 1966, p. 53.

[13] Leo Spitzer, *Critica stilistica e storia del linguaggio*, Bari, 1954, p. 129, cf. 38.

n-a avut loc, nu putea avea loc între creștini și turci. Exista o incompatibilitate radicală între cele două elemente în contact" [14]. În al doilea rînd, datorită politicii antiotomane — și ea important factor polarizator. În sfîrșit, datorită faptului că limba turcă nu se bucura de un prestigiu suficient în fața societății românești culte, fiind, din acest motiv, complet ignorată. În legătură cu manuscrisele turcești din Principate, Babinger constata că „ar fi greu totuși, dacă nu chiar imposibil, să descoperim pe teritoriul românesc documente de stat care să poată depăși secolul al XVIII-lea" [15]. Disprețul față de limba turcă propriu-zisă era și al curții otomane înseși, care îi prefera araba și persana; problema existenței unei limbi literare turcești autonome se pune abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea [16]. Avînd în vedere faptul că influența se exercită, de obicei, de la limba care e susținută prin cultura cea mai înaltă, este explicabil de ce influența turcilor în țările dominate a fost infimă [17]. „Limba... n-are de înregistrat — scria L. Șăineanu — nici o noțiune religioasă sau intelectuală propriu-zisă, nici un verb originar... Lumea, suprafața pămîntului, corpul omului și sufletul său, viața de familie — în toate acestea nu se află nici o urmă, nici un reflex al elementului turcesc... Nici vorbă nu poate fi de vro influență artistică sau literară, deoarece ambele acestea îmbracă la popoarele ortodoxe un vestmînt aproape exclusiv religios" *(op. cit.,* I, p. CCLXXXVI).

Se adaugă și diferențele fundamentale de structură, care împiedicau considerabil asimilarea limbii turcești. Oameni de cultură turci au insistat adeseori asupra „dificultății care se leagă de studierea unei limbi străine" [18], datorită „diferenței dintre limba turcă și limbile

[14] C. Paparrigopoulo, *Histoire de la civilisation hellénique*, Paris, 1878, p. 386.

[15] Fr. Babinger, *Quelques problèmes d'études Islamiques dans le sud-est européen*, extr. din „L'Europe Orientale", VII, 3—4, 1937, p. 14. Singurele excepții sînt legendele în limba turcă din sigiliile cîtorva domnitori, motivate de dorința lor de parvenire și folosite numai în documente externe. Cf. Emil Vîrtosu, *Les relations de la Moldavie et de la Valachie avec l'Empir Ottoman, reflétées par le sceau du prince régnant (XVII-e—XIX-e siècle)*, în „Rev. des ét. sud-est europ.", IV, 1—2, 1966, p. 200, 203—204. Cele cîteva cărți arabe de cult ortodox, care se tipăresc în Muntenia la începutul veacului al XVIII-lea, sînt comenzi făcute la cererea patriarhului de Antiohia; ele apar într-un mediu străin de limba arabă, ceea ce explică lipsa corecturii de text, pentru care se scuză tipograful. Cf. Dan Simonescu, *Impression de livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie au XVIII-e siècle*, în „St. et acta orient.", V—VI, 1967, p. 53—55. „Interesul pentru studiul limbilor orientale", care ar fi existat în secolul al XVII-lea și „inițiativele pentru crearea unui învățămînt al acestor limbi", de care vorbește Ion Matei *(Notes concernant l'enseignement des langues orientales dans les Pays Roumains*, ibidem, p. 95), urmează să fie demonstrate.

[16] Cf. R. Brunschvig, *Kemâl Pâshâzâde et le persan*, în „Mélanges d'orientalisme offerts à Henry Massé", Teheran, 1963; Guzine Dino, *L'influence française sur la langue littéraire turque dans la seconde moitié du XIX-e siècle*, în „Rev. de litt. comp.", XXXIV, 4, 1960.

[17] Ettore Rossi, în *Enciclopedia italiana*, Roma, 1937, s. v. *Turchi*.

[18] Ap. J. Brenous, *Etude sur les hellenismes dans la syntaxe latine*, Roma, 1965, p. 36.

europene, diferență mult mai sensibilă decît cea care poate exista între limbile europene însele" [19]. Un profesor grec considera, la rîndul său, că turca „nu oferă nici o afinitate cu limbile noastre. De aici o repugnanță, o repulsie de netrecut între turcă, pe de o parte, greacă și slavă, pe de alta, și imposibilitatea pentru aceste limbi de a se combina, de a se reproduce" (Paparrigopoulo, *op. cit.*, p. 386). La români, încercările de a învăța turca eșuau foarte des chiar atunci cînd ei erau interesați să o facă, în veacul al XVIII-lea, pentru a obține importante avantaje politice (Matei, *op. cit.*, p. 97, nota).

Este foarte adevărat că limba română include numeroase împrumuturi lexicale din turcă, reprezentînd noțiuni din sfera vieții materiale, precum și cîteva elemente derivative. Dar pentru toate acestea bilingvismul nu este necesar, așa încît ele nu pot servi ca subsidiar unor calcuri sintactice, pentru care sînt obligatorii relațiile bilingve [20]. Inexistența acestor relații explică și faptul că elementele literare specific orientale pătrunseseră în literatura română indirect, prin filieră slavonă și greacă, de obicei în forme impure, cenzurate sau chiar asimilate de spiritul grec.

În prezentarea cauzelor care s-au opus unei interpenetrații substanțiale trebuie inclusă și orientarea activă, quasi-generală a mediului românesc spre cultura occidentală. A doua jumătate a veacului al XVII-lea are toate aparențele unei renașteri : se descopere antichitatea, se constată inferioritatea culturii noastre raportată la aceasta, se indică remediile punîndu-se bazele unei teorii a imitației. Sub aspect lingvistic aproape toți cărturarii, afectați de insuficiențele comunicative și expresive ale limbii române, văd posibilitatea perfecționării ei în imitarea limbilor clasice. Modelul clasic era impus atît de prestigiul absolut al culturii vechi, cît și de conștiința unității de origine etnică ; constatarea descendenței era înțeleasă ca obligativitate a continuării, transformîndu-se într-un imperativ de evoluție. Ca în toate literaturile europene din perioada formării limbilor literare, are loc un puternic aflux de forme lexicale și de construcții sintactice și stilistice latine și grecești. Cum a observat la noi Cartojan, împrumutul nu se poate justifica prin bilingvism inconștient, ci are un net caracter voluntar [21], tinzînd spre crearea unei norme literare.

Din examinarea datelor generale reiese că nu existau condiții favorabile unei influențe sintactice orientale, mediul românesc fiind nu numai nepregătit, dar și ostil unei influențe de acest gen.

Prin semnificația ei, această atmosferă culturală avea puterea de a absorbi inițiativele individuale, creînd, în același timp, un „canal succesual". Pe de altă parte, ea exercita un rol coactiv prin prestigiul civili-

[19] Moïse bey dal Medico, *Méthode Théorique et Pratique pour l'Enseignement de la Langue Turque*[2], Constantinopol, 1908, p. IV.

[20] Louis Deroy, *L'emprunt linguistique*, Paris, 1956, p. 213.

[21] N. Cartojan, *Istoria literaturii române vechi*, III, București, 1945, p. 188.

zației vechi, care îi servea drept ferment: „este așa de mare puterea prestigiului, încît el creează o constrîngere în fiecare membru al colectivității" [22]. Este un loc comun faptul că orice individ tinde să se armonizeze cu mediul, datorită unei organice nevoi de aprobare. S-a observat că forța coercitivă a mediului tradițional este cu atît mai mare cu cît acesta este mai restrîns [23] și că gradul de supunere este direct proporțional cu cultura cuiva [24] — care face ca orientarea sa să fie necesitate înțeleasă. Presiunea mediului, recunoscută ca fiind mai mare în trecut decît astăzi [25], sporește cînd condiții istorice particulare impun necesitatea unei omogenități psihice; în acest caz devierea — chiar cerută de preferințe intime — ar pune grave probleme de conștiință.

O chestiune contiguă este aceea dacă eventuala prezență a unor împrumuturi orientale la Cantemir ar trebui interpretată prin obișnuințele de expresie ale unui bilingv sau ca o manifestare lingvistică conștientă, în deliberat dezacord cu mediul românesc.

Pentru ca să se fi creat asemenea obișnuințe, ar fi fost necesară o întrerupere îndelungată a practicii limbii române și o frecventare continuă *numai a unei* limbi orientale. Însă Cantemir nu a întrerupt niciodată contactul cu limba maternă, datorită activității sale neobosite de scriitor și a relațiilor strînse cu grupul românesc de la Constantinopol, compus din intriganți de profesie, agenți diplomatici, exilați etc. (v. *Istoria ieroglifică*). Bogăția lexicului românesc din scrierile sale este o dovadă că își cunoștea în adîncime limba maternă. În al doilea rînd, în mediul compozit al Constantinopolului, el exercita cotidian nu o activitate limitată de bilingv, ci una de ambițios poliglot. În sfîrșit, nici o limbă orientală nu avea șansa de a deveni pentru el o „forma mentis", cît timp cultura dominantă a capitalei turcești era cea greacă [26], susținută de prestigiul Academiei, la care el a fost elev și — după unii — chiar profesor.

Cantemir nu este un bilingv obișnuit, existînd într-un mediu natural bilingv, ci un umanist din faza „bilingvismului căutat" [27], pentru care împrumutul implică un act reflexiv, de transformare a aspectului limbii române din „brudiu" în „supțiiat", adică un proces inten-

---

[22] Tudor Vianu, *Generație și creație. Contribuție la critica timpului*, București, [f. a.], p. 146.

[23] Idem, *Filosofia culturii*[2], București, 1945, p. 158.

[24] Ovid Densusianu, *Directive actuale în romanistică și lingvistica generală* [curs lit.], București, 1932—1933, p. 142.

[25] Giacomo Devoto, *Storia della lingua di Roma*, Bologna, 1940, p. 375.

[26] Cléobule Tsourkas, *Les debuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'oeuvre de Théophile Corydalée (1563—1646)*, București, 1948, p. 115.

[27] Giacomo Devoto, *Profilo di storia linguistica italiana*[2], Florența, 1954, p. 48.

ţionat de normalizare [28]. În prefaţa la *Istoria ieroglifică* el spune că a fost preocupat mai puţin de conţinutul cărţii, cît de forma ei, pe care a cizelat-o îndelung şi cu multă trudă : „nu atîta cursul istoriii în minte mi-au fost, pre cît spre deprinderea ritoricească nevoindu-mă, la simcea groasă ca aceasta, prea aspră piatră, multă şi îndelungată ascuţitură să fie trebuit am socotit". Această preocupare formală este o constantă psihologică, pe care el a explicitat-o ori de cîte ori i s-a ivit prilejul. Într-un frumos şi complet elogiu pe care i-l aduce lui Cicero în prefaţa *Hronicului*, Cantemir insistă asupra efortului cu care acesta şi-a lucrat stilul, vărsînd „sudori de sînge" : este o mărturisire indirectă a chinurilor stilului propriu.

Este firesc, în urma declaraţiilor sale mai mult sau mai puţin exprese, să interpretăm ca procedeu conştient tot ceea ce contravine *uzului* epocii. Faptul apare ca o consecinţă normală a cazului examinat : autocontrolul este mai dezvoltat la un poliglot cult decît la un bilingv obişnuit ; în actul scris decît în cel vorbit (care presupune utilizarea în mai mare măsură a automatismelor) ; în lucrări originale decît în traduceri [29].

Iniţiativa scriitorului era favorizată şi de specificul nivelelor afectate. S-a observat că sintaxa şi stilul sînt domeniile în care conştiinţa lingvistică, înţeleasă ca „posibilitate de alegere... orientată" (Mirambel, *loc. cit.)*, are o acuitate maximă [30], probabil datorită faptului că, aici, constrîngerile sistemului organic al limbii sînt minime [31].

Avînd în vedere caracterul deliberat al acţiunii lingvistice a lui Cantemir, vom putea folosi uneori ca probe etimologice consideraţiile sale asupra limbilor sau a culturilor care îi erau familiare. Acest crite-

---

[28] A. Mirambel încadrează printre manifestările conştiinţei lingvistice împrumutul, conceput ca „fenomen de normalizare" *(Essai sur la notion de „conscience linguistique"*, în „Journ. de psych. norm. et path.", LV, 3, 1958, p. 292). Pentru diferenţa dintre bilingvismul natural şi cel cult, v. Mirko Deanović, *Osservazioni sulle origini dei calchi linguistici*, în „Archivum Romanicum", XVIII, 1934, p. 142 şi V-e *Congrès international des Linguistes (1939), Réponses au Questionnaire*, Bruge.

[29] Georges Mounin consideră traducerea ca un „caz limită" al bilingvismului, în care „rezistenţa faţă de consecinţele obişnuite ale bilingvismului este cea mai conştientă şi cea mai organizată" *(Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris, 1963, p. 5). Conştiinţa lingvistică va fi cu atît mai mare în lucrări cu caracter personal.

Calcurile sintactice din operele bilingve ale lui Cantemir nu se explică prin „influenţa originalului" — cum s-a afirmat — întrucît este vorba de autotraduceri, în care nu totdeauna textul străin l-a precedat pe cel românesc ; ele au un caracter voluntar, aceleaşi specii întîlnindu-se şi în lucrările unilingve (româneşti) ale autorului.

[30] Leo Jordan, în *Actes du deuxième Congrès international des linguistes (1931)*, Paris, 1933, p. 74.

[31] Facultatea alegerii este totuşi limitată, dar nu de sistem, ci de normă. S-a vorbit în acest sens nu numai de „servituţi gramaticale" (F. Brunot), dar şi de „servituţi stilistice", care „sînt de fapt imperative ce condiţionează şi orientează activitatea stilistică" (Gérald Antoine, *La coordination en français*, I, Paris, 1959, p. 61).

riu este cu atît mai prețios cu cît poliglotismul scriitorului face dificilă stabilirea originii reale, iar o origine „multiplă" pentru un caz individual înseamnă adesea o soluție de ultimă instanță.

Elementul subiectiv este atras în discuție de Emil Petrovici în critica pe care o face tezei lui Al. Rosetti: „În general se poate spune că Dimitrie Cantemir n-a manifestat nicăieri o admirație deosebită pentru limba și cultura turcească. Dimpotrivă, în «Hronic» adeseori își dă frîu liber mîniei sale patriotice împotriva... imperiului cotropitor turcesc..."[32]. Observația este reluată și de Șt. Giosu [33].

Obiecția este numai parțial justă. Ca moldovean și ca om politic, Dimitrie Cantemir și-a exprimat constant și intens ura împotriva Imperiului Otoman, iar ca ortodox a moștenit intransigența grecească față de Coran. Cu toate acestea, depășind spiritul îngust de apreciere a unui popor după criterii pur politice sau religioase, el a manifestat întotdeauna simpatie pentru poporul turc, pentru tradițiile și ospitalitatea sa, pentru virtuțile sale fizice și morale[34]. Ca scriitor, el a refuzat să accepte critica făcută Coranului de către europeni sub pretextul că ar fi scris în proză ritmică, în timp ce „cuvîntul lui Dumnezeu" ar fi simplu. Nu este aceasta și o calitate a scrierilor creștine, unde e evidentă „iscusința logică și retorică, precum și frumusețea limbii grecești"? Frumusețea Coranului stă nu în „revelație", ci în „adîncimea" limbii arabe, în bogăția sa lexicală, pe care Mahomed a folosit-o ca un artist, cum făcuse și Homer. „În ce privește retorica — insistă el — cu tărie pot spune că popoarele orientale nu stau mai prejos decît cele apusene, întrucît din firea lor toți sînt înclinați spre elocvență, mai cu seamă arabii și persanii și după ei turcii. Dacă cineva ar asculta un predicator mahomedan cînd predică, mai cu seamă cînd ține cuvîntare în chestia virtuților morale și păcatelor, ar spune, dacă nu exagerez, că în limba turcă vorbește Demostene grecesc și Cicerone latinesc. Cine ar ceti și ar înțelege cu desăvîrșire operele lor istorice, poetice și legendare, și mai cu seamă cartea care se cheamă *Gumaiun name*, fără îndoială, ar spune că acestea sînt mai frumoase decît toate cele europene... Cauza este bogăția nesfîrșită și comorile nesecate ale locuțiunilor și frazelor din limbile arabă, persană și turcă" [35].

Această încercare de reabilitate a orientalilor „a îngrozit" sinodul rus, care nu putea concepe separarea punctului de vedere uman și estetic de cel politic și ortodox. Or, Cantemir nu a văzut niciodată între cele două lumi o opoziție *de natură*: „Eu nu numesc greci pe

---

[32] Acad. Emil Petrovici, *Limba lui Dimitrie Cantemir*, în LR, II, 1953, 6, p. 15.

[33] Șt. Giosu, *Limba în opera lui Dimitrie Cantemir*, în „An. șt. ale Univ. «Al. I. Cuza» din Iași", s. III, t. IV, 1958, p. 123.

[34] V. aprecierile făcute în notele din *Incrementa...* și rezumatul *Sistemului religiei mahomedane* (la Ștefan Ciobanu, *Dimitrie Cantemir în Rusia*, București, 1925, p. 33—43). Cf. și P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 42, 217.

[35] Datele sînt luate de la Ștefan Ciobanu, *op. cit.*

cei care s-au născut sau care se nasc în Ellada, ci pe cei care și-au însușit învățăturile și podoaba vieții elinilor". Acest credo isocratic, pe care el și-l asimilează, exprimă integral concepția sa umanistă, pentru că umanism înseamnă, în primul rînd, constatarea unității umane în timp și în spațiu. Rămîne de văzut în ce măsură admirația lui pentru arta orientală exprimă o intenție emulativă, putînd fi interpretată ca o motivare a acțiunii de subordonare în planul formelor.

Deplasînd discuția în cîmpul lexicului, Emil Petrovici consideră că numărul minim de împrumuturi orientale nu poate servi drept corolar unui însemnat import sintactic *(op. cit.*, p. 14). În același sens, St. Giosu *(op. cit.*, p. 123—124, 132) arată că nu poate fi vorba la Cantemir de o creștere a împrumutului oriental în raport cu predecesorii și contemporanii săi: cuvintele turcești sînt puține și cu circulație curentă în epocă. După o statistică aproximativă, pe care am făcut-o urmărind atestările din Cantemir cuprinse în lucrarea citată a lui L. Șăineanu (vol. II), numărul cuvintelor (din scrierile sale românești) presupuse a fi de origine orientală este de cca 74. Cifra pare să îndreptățească observația lui Șăineanu privind proporția elementului oriental la Cantemir. Dacă avem însă în vedere că, dintre ele cca 13 sînt cuvinte date de scriitor cu mențiunea că le întrebuințează orientalii, sau „neologisme inevitabile" [36] (determinate de subiectul tratat, aplicate la noțiuni specifice vieții orientale); cca 51 sînt termeni populari sau noțiuni istorice curente în epocă; rămîn cca 10 neologisme propriu-zise, adică o cifră cu totul minoră față de masivitatea neologismelor (și calcurilor) grecești și latine.

Aparent marginală, constatarea implică o obiecție foarte serioasă. În principiu, gradul de coeziune al sistemelor unei limbi este invers proporțional cu penetrabilitatea lor. Primul sistem afectat de contactul dintre două limbi va fi acela cu un grad de coeziune minim. „Într-adevăr, spune Christine Mohrmann, nu se prea ajunge să se împrumute o construcție sintactică ce era complet necunoscută și nefolosită. În timp ce cuvintele sînt împrumutate ușor, se refuză cel mai adesea să se împrumute construcții sintactice dintr-o limbă străină" [37]. Observația este verificabilă și la nivelul individului cult bilingv. „Cuvintele, constată Massart, sînt primul material de care un autor se servește, mijlocul inițial care îi permite să treacă de la o limbă la alta" [38].

[36] Rodolfo Ragucci, *Neologismos de mis lecturas*, Buenos Aires, 1951 (ap. Luis R. Simbaqueba, rec. în „Thesaurus", X, 1954, p. 433). Hasdeu avea dreptate să susțină că asemenea termeni — greșit calificați drept „turcisme" — nici nu trebuie considerați ca material de împrumut *(Sur les éléments turcs dans la langue roumaine*, București, 1888, p. 11).

[37] Christine Mohrmann, *Études sur le latin des chrétiens*, Roma, 1958, p. 45. Cf. și Deroy, *op. cit.*, p. 67.

[38] Robert Massart, *Contribution à l'étude du vocabulaire de Nicolas de Vérone*, în „Mélanges de linguistique romane et de philologie médiévale offerts à M. Maurice Delbouille", I, Gembloux, 1964, p. 429.

Deoarece solidaritatea elementelor lexicale este inferioară celor sintactice, discrepanța dintre numărul mare al „turcismelor" din sintaxă și numărul infim al celor din lexic la Cantemir constituie o anomalie care face cel puțin suspectă teza unui împrumut sintactic din turcă.

Cercetarea lexicală este profitabilă și sub un alt aspect. S-a constatat că „adjectivul se pretează mult mai puțin la împrumut pentru că el nu are autonomie. Un astfel de împrumut implică o anumită penetrație în mentalitatea străină. Fără îndoială că din cauza aceasta Gaston Paris spunea că influența unei limbi asupra alteia se manifestă mai ales prin împrumutul adjectivelor" (Deroy, *op. cit.*, p. 69—70). Un sondaj în „scara" *Istoriei ieroglifice* arată că, din cele 14 cuvinte orientale (6 arabe, 6 turcești, 2 persane) nici unul nu este adjectiv, însă apar 20 adjective grecești (din 217), 2 slavone (din 5) și 1 latin (din 37). În același sens, un indiciu este și verbul: în „scară" există numai 4 verbe, dintre care 2 grecești și 2 latine [39]. Sub raport semantic, limbile orientale i-au furnizat termeni cu un conținut extrem de concret; nu există nici un cuvînt cu o semnificație propriu-zis intelectuală [40]. Calitativ și cantitativ, lexicul oriental nu numai că nu indică o penetrație a limbii turcești, dar o exclude.

Desigur că ar putea fi aduse în discuție și alte fapte marginale. Bunăoară, nici unul dintre citatele date de Cantemir din scriitorii orientali nu prezintă o „topică nefirească"; or, normal ar fi fost ca ea să apară în primul rînd aici. Apoi, în *Divan* există 379 de construcții ca acelea cu care Al. Rosetti își exemplifică teza. Este greu de explicat această abundență de „turcisme" (care nu puțin îngreuiază sensul) într-o carte de propagandă religioasă ortodoxă, destinată în primul rînd luminării clerului și cenzurată de către acesta. Explicația acestor fapte marginale o poate da numai abordarea directă a chestiunii sintactice.

Este necesar, în primul rînd, să ne dăm seama în ce constă caracterul „nefiresc", „artificial" și „neromânesc" al construcțiilor sintactice în discuție. După Al. Rosetti el este o consecință a imitării ordinii turcești, continuu ascendente, a termenilor. În turcă „orice element secundar precede elementul principal" [41], și cum propoziția se compune din două sintagme determinative, a subiectului și a predicatului, schema generală este aceasta [42]:

---

[39] Ambele observații sînt confirmate de cercetarea întregului material lexical extras de Săineanu din operele lui Cantemir *(op. cit.)*.

[40] Termenul *seir*, din contextul „priveale și seiruri" nu înseamnă „fenomen", cum greșit a fost glosat de Al. Rosetti, ci este sinonim perfect cu coordonatul său. Cf. H. C. Hony, *A Turkish-English Dictionary* [2], Oxford, 1960, s.v. *seyir*.

[41] J. Deny, *Langues turques, mongoles et tongouzes*, în vol. „Les langues du monde", Paris, 1924, p. 192.

[42] Idem, *Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli)*, Paris, 1921, p. 811; Aurélien Sauvageot, *Les langues des groupes altaïque et ouralien*, în „Encyclopédie française", t. I, Paris, 1937, cap. III, 1.36.2.

determinările subiectului + subiect + determinările predicatului + predicat
grupul subiectului grupul predicatului

Aceeași secvență la nivel superior, unde propozițiile determinative preced membrul propozițional determinat (Dal Medico, *op. cit.*, p. 95).

Cu toate acestea, topica inversivă nu are, *în sine*, nimic „neromânesc" [43], dacă avem în vedere relativa libertate a sintaxei limbii române. O vom putea regăsi, fără nimic șocant, în oricare volum de proză poetică sau de poezie, bunăoară în următorul distih al lui Alexandrescu: „Al idolilor preot cu magice cuvinte / Mulțimei adunate oracole-mpărțea" (*Opere*, I, București, 1957, p. 35). Aspectul „nefiresc" al unor fraze din Cantemir pare să se explice prin alte cauze. Într-un exemplu ca acesta: *atuncea și Corbul de uscate vinele goalelor ciolane clonțul și-ar ciocăni*, cauza este dată de posibilitățile multiple de articulare a grupului nominal în limba veche. Alături de situația actuală, se întîlnea și o articulație dublă: *a noastrelor nelăpădatelor patimi* (la Dosoftei; cf. Rosetti-Cazacu, *op. cit.*, p. 120) și articularea doar a numelui: *la iubiț priiatinii noștrii* (începutul secolului al XVII-lea [44]), *mișcați de osebite pofțele* (la C. Cantacuzino; cf. Rosetti-Cazacu, *op. cit.*, p. 279), *curat sîngele lor au vărsat* (la R. Greceanu; cf. BRV [45] I, p. 324), *să te îndulcești de dulci viersurile* (la Mitrofan; *ibid.*, I, p. 416) etc. Pentru ca să ne convingem că aceasta este cauza, e suficient să schimbăm articularea frazei lui Cantemir: „atuncea și Corbul de uscatele vine ale goalelor ciolane clonțul și-ar ciocăni". Permutarea ne înlesnește observația că, într-o frază ca *Inorogul, și dreptății bizuit și datului cuvînt și giurămînt sprijenit fiind*, impresia artificiului provine, de fapt, din construcția în dativ, folosită în locul acuzativului analitic (v., între alții, Ureche: *bizuindu-se puterii sale*; cf. Rosetti-Cazacu, *op. cit.*, p. 224).

Excluzînd aceste particularități proprii limbii literare vechi, ambele cazuri pot fi comparate formal cu schema topică turcă în aceeași măsură în care poate fi comparat și citatul dat de noi din Alexandrescu. Celelalte exemple extrase de Al. Rosetti, cu excepția unei inversiuni banale *(ca o slujnică după poruncă nepărăsit aleargă)*, prezintă însă importante diferențe. Dacă primele tipuri se caracterizau printr-o succesiune regresivă a unor elemente autonome în cadrul grupurilor sintactic determinate, caracterul particular al acestora este dat de spargerea unității sintactice a unui grup. Într-adevăr, *căci în sfintele găsești scripturi, ca un deplin în putere stăpîn și iată trei spre a sufletului dulce gustare ți se întind meșcioare* au comun fenomenul de dislocare a grupului nominal, indiferent de modul de concretizare; în același fel, *îți privind socotește și să nu te singur pre*

[43] V. și Sorin Stati, *Teorie și metodă în sintaxă*, București, 1967, p. 206.

[44] Ap. Alexandre Rosetti, *Lettres roumaines de la fin du XVI-e siècle et de début du XVII-e siècle tirées des archives de Bistritza*, București, 1926, p. 69.

[45] BRV = *Bibliografia românească veche* de Ioan Bianu și Nerva Hodoș, I, București, 1903.

sine îmblăznești au comună dislocarea grupului verbal. Specificul inversiunii este dat de secvență și din acest motiv comparația cu schema turcă trebuie făcută în ansamblul ei. Specificul dislocării este dat de ruperea secvenței și privește numai termenii disjuncți; comparația va fi deci parțială, elementul disjunctor fiind mai mult sau mai puțin indiferent.

Spre deosebire de inversiuni, dislocările nu prezintă nici o concordanță formală cu topica turcă. Separarea articolului de substantiv nu este posibilă aici, deoarece adjectivul numeral cu funcție de articol nedefinit *bir* se plasează între adjectiv și substantiv. Pentru aceasta este suficient să comparăm exemplul din Cantemir citat de Al. Rosetti: *ca un deplin în putere stăpîn*, cu o frază turcească, citată tot de domnia sa, după Sauvageot (*op. cit.*, 1.36.2—3): *Avrupa-da šiddetli bir firtina büyük zarar-lar yap-ti* „În Europa o violentă furtună a făcut mari distrugeri", literal: „Europa-în violentă o furtună mari distrugeri făcu-ea". Nici dislocări de tipul: *trei spre a sufletului dulce gustare ți se întind meșcioare* sau *căci în sfintele găsești scripturi* citate de Al. Rosetti nu-și găsesc un corespondent pozițional în turcă. Deși numeralul poate fi separat de substantiv printr-o expresie oarecare [46], aceasta nu poate conține un verb, deoarece verbului îi este rezervată, de regulă, poziția finală (Deny, *Gram.*, p. 733). Din același motiv trebuie respinsă și apropierea celui de al doilea exemplu.

Specific pentru recțiunea sintactică turcă la nivel propozițional este caracterul aglutinant al morfemelor. Sînt aglutinate nu numai prepozițiile (de fapt postpoziții, deoarece ele sînt situate în urma numelor al căror raport îl exprimă) [47], dar și pronumele și auxiliarele [48]. Un exemplu: *dünki ghün Coïk kenarindeh kendi tazileri ileh awlayan Haleb walisini ghördüm* [49] „am văzut ieri pe guvernatorul de Alep vînînd pe malurile Coik-ului cu cîinii săi", literal: „ieri zi, Coik mal-său-în, proprii cîini-ai-săi cu, vînînd Alep guvernator-al-său, văzut am". Această caracteristică a recțiunii turcești exclude separarea, neoferind nici o analogie cu dislocările din Cantemir, fie că este vorba de tipul auxiliar + ... + auxiliat *(de va după a lumii poftă care te învață socoteală fi, Divan*, II, 83), de conjuncție-morfem + negație + pronume + ... +verb *(să nu te singur pre sine îmblăznești*, cit. de Al. Rosetti), pronume + ... + verb *(îți privind socotește*, cit. de același), prepoziție + ... + nume *(cu de moarte aducătoare te va mușca mușcătură, Divan*, II, 57) ș.a.m.d.

Ca o completare a paralelei sintactice inițiate de Al. Rosetti, ni se pare interesant de urmărit existența acestor construcții în limba

[46] Cf. Auguste Pfizmaier, *Grammaire turque ou développement séparé et méthodique des trois genres de style usités, savoir l'arabe, le persan et le tartare*, Viena, 1847, p. 306.

[47] R. Youssouf, *Grammaire complète de la langue ottomane*, Constantinopol, 1892, p. 284.

[48] L. Basin, *Les classes du verbe turc*, în BSL, LXI, 1, 1961, p. 280.

[49] Ap. P. Amédée Jaubert, *Eléments de la Grammaire turke* [2], Paris, 1833, p. 213.

turcă literară medie, contemporană lui Cantemir. Pentru aceasta va trebui, de fapt, să părăsim domeniul limbii turcești. Strivită de prestigiul arabei — limbă religioasă, științifică și juridică a Orientului musulman — și al persanei — limbă poetică și de curte —, turca își pierde aproape cu totul caracterele specifice. Are loc o invazie extraordinară de cuvinte arabe și persane, încît adeseori „într-o frază turcească, din zece cuvinte nu este nici unul turc" [50], aceeași noțiune putînd avea trei echivalente (Șăineanu, *op. cit.*, I, p. XXXII). Aceste neologisme nu numai că nu se adaptau foneticii turcești (între altele, nu respectau principiul fundamental al armoniei vocalice [51]), dar se supuneau chiar regulilor de construcție sintactică ale limbilor originare [52]. Este așa-zisa *fasih türkče*, „un jargon macaronic turco-arabo-persan" (Bazin, *op. cit.*, p. 924), în care „elementele turcești sînt reduse la minimum : sufixe gramaticale, verbe auxiliare" (id. *ib.*, p. 929). Documentele cancelariei imperiale „sînt redactate într-o turcească cu desăvîrșire arabizată, numai verbele fiind turcești. Aceasta este *inge türkče*, turca delicată, elegantă, cultă" [53]. Turca literară și cea vorbită „sînt, după cum se pare, două limbi diferite" (Bazin, *op. cit.*, p. 921—922).

Beneficiind de trei sisteme sintactice distincte : semitic, indo-european și altaic, limba literară își poate permite toate combinațiile posibile. Nu este de mirare că vom găsi aici și unele construcții pe care Al. Rosetti încerca să le explice prin turca uzuală. În „stilul persan" bunăoară, verbul își poate pierde poziția finală, servind ca disjunctor al grupului nominal (Pfizmaier, *op. cit.*, p. 176, 368 ; Deny, *Grammaire*, p. 799—800). În același stil, articolul poate preceda un grup nominal dezvoltat (Pfizmaier, *op. cit.*, p. 303).

Sintetizînd, unele aspecte ale sintaxei lui Cantemir pot fi comparate, *formal*, cu construcții din limba turcă uzuală (topica inversivă, poziția finală a predicatului) sau din turca literară (dislocări ale grupului nominal). Chiar forma periodică dezvoltată a frazei lui Cantemir poate fi asemănată, din același punct de vedere, cu „fraza periodică, adesea interminabilă, plină de incize, de o extremă complexitate" din turca literară (Bazin, *op. cit.*, p. 929). Însă comparația sintactică nu se poate reduce numai la limbile orientale, cu atît mai

[50] Ernest Renan, *Histoire générale et système comparée des langues sémitiques*, I, Paris, 1863, p. 393.

[51] R. A. Budagov, *Introducere în știința limbii*, București, 1961, p. 456. Cu timpul, turca a reușit să altereze pronunțarea acestor cuvinte, adaptîndu-le la sistemul fonetic propriu. Cf. Jean Deny, *L'osmanli moderne et le türk de la Turquie*, în „Philologiae Turcicae Fundamenta", I, Wiesbaden, 1959, p. 217.

[52] Cf. Dino, *op. cit.*, p. 568 ; Herbert Jansky, *Elémenls de langue turque*, Paris, 1949, p. 11 ; Rușen Eșref Ünaydin, *Sur la littérature turque*, Budapesta, 1943, p. 33 ; Louis Bazin, *Littérature turque*, în „Histoire des littératures sous la direction de Raymond Queneau", I, Paris, 1955, p. 926.

[53] M. Guboglu, *Paleografia și diplomatica turco-osmană*, București, 1958, p. 89. Osmanlia, remarcă și Deny, a fost aproape de a deveni — în varianta sa literară — „o limbă mixtă" (*L'osmanli...*, p. 216).

mult cu cît fenomenele în discuție se regăsesc în toate limbile cunoscute de Cantemir.

Într-adevăr, schema ascendentă a propoziției și frazei, desemnată de retorul Hermogene sub numele de πλαγιασμός [54], era normală atît în elină [55] cît și în latină [56], ambele reproducînd — se pare — topica indoeuropeană comună [57]. Deși ordinea elementelor era „liberă", existau totuși grupe a căror solidaritate relativă era stabilită de uz [58]. Dislocarea lor permitea o reliefare (semantică sau ritmică) a termenilor, era așadar o figură de stil, consemnată în retoricile vechi sub numele grecesc de ὑπερβατόν sau latin de transgressio, transcenseo, traiectio etc. [59]. Grupul cel mai puțin solidar era acela verbal, datorită independenței termenilor în formele perifrastice [60]. Exista însă o tendință de apropiere a infinitivului de virtualele verbe auxiliare [61], care făcea ca separarea lor să fie simțită, la distanțe mari, ca hiperbat. Exemple de dislocări ale formelor verbale compuse și ale pronumelui de verb: Plat., *Ion, 534 B*: κοῦφον γὰρ χρῆμα ποιητής ἐστιν καὶ πτηνὸν καὶ ἱερόν [62]; Ter., *Eun.* 679—80: ... *An tu hunc credidisti esse, obsecro, / Ad nos deductum?* [63]; Cic.: *habenda ratio et diligentia est* [64]; id., *Cat.* I, 8, 19: *tu te ipse in custodiam dedisti* [65]; lat. med.: *faciat vos obtinere consortium* [66]. Cele mai frecvente însă erau hiperbatele nominale, provenite din spargerea unității articol—substantiv (în greacă) [67], prepoziție—substantiv, sau atribut (substantiv, adjectiv, pro-

[54] Henri Weil, *De l'ordre des mots dans les langues anciennes comparées aux langues modernes* [2], Paris, 1869, p. 68.

[55] Jean Humbert, *Syntaxe Grecque* [2], Paris, 1954, p. 93, 95.

[56] L. Laurand, *Manuel des études grecques et latines* [3], VI, Paris, 1924, p. 729.

[57] K. Brugmann, *Abrégé de grammaire comparée des langues indo-européennes*, Paris, 1905, p. 724.

[58] A. Meillet și J. Vendryès, *Traité de grammaire comparée des langues classiques*, Paris, 1924, p. 524.

[59] Cf. Heinrich Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik*, München, 1960, p. 252 și urm.

[60] Cf. Brugmann, *op. cit.*, p. 580; Mathieu Nicolau, *Remarques sur les origines des formes périphrastiques passives et actives des langues romanes*, în BL IV, 1936, p. 28 și urm.

[61] Cf. Abel Bergaigne, *Essai sur la construction grammaticale...*, în „Mém. de la Soc. de Ling. de Paris", III, 1878, p. 148.

[62] Ap. Alfredo Ghiselli, *Cenni di sintassi storica*, în „Enciclopedia Classica", secția II, vol. V, tom. III, Torino, 1963, p. 296.

[63] Ap. J. Marouzeau, *L'ordre des mots dans la phrase latine, II, Le verbe*, Paris, 1938, p. 25.

[64] Ap. Alfredo Schiaffini, *Tradizione e poesia nella prosa d'arte italiana dalla latinità medievale à G. Boccaccio*, Geneva, 1934, p. 230, nota 75.

[65] Ap. Martin Alonso, *Ciencia del lenguaje y arte del estilo* [4], Madrid, 1955, p. 125.

[66] Ap. Mario Ruffini, *Il ritmo prosaico finale nelle „Benedictiones" dell'orazione visigotico*, în „Analecta sacra Tarraconensia", XXXI, 1960, p. 244.

[67] Ghiselli consideră fenomenul un hiperbat deoarece „deși este foarte obișnuită, disocierea articolului de substantivul său nu trebuie totuși să fie inclusă printre caracteristicile naturale ale limbii grecești" (*op. cit.*, p. 296). Cf. și J. D. Denniston, *Greek prose style* [2], Oxford, 1960, p. 52—53.

nume, numeral) — nume. Cf. Homer, *Il.* τρώων κατεδύσετο πουλὺν ὅμιλον[68]; Herodot, III, 41 : πάντων ὁρώντων τῶν συμπλόων[69]; Plat., *Phaed.* 184, b : μία δὴ λείπεται τῷ ἡμετέρῳ νόμῳ ὁδός[70]; Isocrate : τοῦ λόγου ποιήσομαι τὴσ ἀρχήν (ap. Denniston, *op. cit.*, p. 52) ; I Jo. 5, 13 : ὑμῖν ἵνα εἰδῆτε ὅτι ζωὴν ἔχετε αἰώνιον, τοῖς πιστεύουσιν εἰσ τὸ ὄνομα[71]; Lc. 14, 19 : ζεύγη βοῶν ἠγόρασα πέντε[72]; Ter., *Ph. 638—9 : ....tria non commutabitis / Verba hodie inter uos !* (ap. Marouzeau., *op. cit., II,* p. 99) ; Varr., R. R. I, 2, 3 : *uos qui multas perambulastis terras* (ap. id. *ib.,* II, p. 101) ; Cic., *Fam.* XV, 21,4 : *ego illas Caluo litteras misi* (ap. id. *ib.*, I, *Les groupes nominaux*, Paris, 1922, p. 217) ; Ter., *Eun.* 196 : *meus fac sis postremo animus, quando ego sum tuos* (ap. id. *ib.*, I, p. 230) ; id. *ib.*, 59—61 : *In amore haec omnia insunt uitia* (ap. id. *ib.*, II, p. 86) ; Ovidiu, *A.*, II, b, 57 : *Psittacus has inter memorali sede receptus*[73]; Augustin : *tanta dimisisti mihi mala*[74]; lat med. : *ab omni salvat contagione delicti* (ap. Ruffini, *op. cit.*, p. 245).

Cît privește poziția verbului, acesta avea o mare mobilitate în limbile clasice (Meillet-Vendryès, *op. cit.*, p. 527). În greacă exista totuși o preferință a uzului pentru poziția mediană (Humbert, *op. cit.*, p. 96), iar în latină pentru cea finală (Bergaigne, *op. cit.*, p. 183), ceea ce înseamnă că, sub raport stilistic, exprimarea în final a ideii verbale era expresivă numai în greacă. Pentru ambele limbi construcția cu predicat final constituia o modalitate de realizare a perioadei, contribuind la obținerea caracterului său ascendent și, în același timp, a unui final ritmic.

Ca tensiune ritmică ascendentă, perioada (gr. περίοδος) era o formă stilistică prin excelență[75], un „orgoliu al retoricii tradiționale"[76], presupunînd o complicare maximă a recțiunii hipotactice[77]. Complexitatea și amploarea sa sînt caracteristici care pot fi regăsite la mulți dintre marii scriitori vechi, cum ar fi Demosthene și Cicero. Exemplificînd cu o perioadă din *Pro Archia*, Marouzeau arăta că „latina are o preferință deosebită pentru disocierea componentelor

[68] Ap. W. Havers, *Zur „Spaltung" des Genitivs im Griechischen*, în „Ind. Forsch.", XXXI, 1912—1913, p. 231.

[69] Ap. Jean Brunel, *La construction de l'adjectif dans les groupes nominaux du grec*, Paris, 1964, p. 122.

[70] Ap. A. Meillet, *Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes*[2], Paris, 1908, p. 331.

[71] Ap. F.-M. Abel, *Grammaire du grec biblique*, Paris, 1927, p. 362.

[72] Ap. Georges Cuendet, *L'ordre des mots dans le texte grec et dans les versions gothique, arménienne et vieux slave des Evangiles*, I, Paris, 1929, p. 141.

[73] Ap. Félix Peeters, *Ovide*, Bruxelles, 1942, p. 29.

[74] Ap. Constantin I. Balmuș, *Étude sur le style de Saint Augustin*, Paris, 1930, p. 122.

[75] Cf. Alfred et Maurice Croiset, *Histoire de la littérature grecque*[2], II, Paris, 1898, p. 629.

[76] J. Marouzeau, *Précis de stylistique française*, Paris, 1959, p. 165.

[77] Pierre Chantraine, *Le grec et la structure des langues modernes de l'Occident*, în TCLC, 1957, p. 27.

sintactice... Fraza latină se realizează prin salturi, prin încălecări cu înaintări neașteptate, cotituri și întorsături. ...[Ea] continuă astfel, înmulțind obscuritățile, așa încît va trebui adesea să sărim mai departe, peste tot felul de obscurități și încurcături pentru a vedea apărînd, în sfîrșit, adesea la lungi intervale, cuvintele care conțin rezolvările așteptate. Fraza latină este o șaradă sau, mai bine, o combinație de șarade încîlcite și încrucișate, care încarcă și încurcă fără încetare mintea cu date noi" [78].

În evul mediu sistemul sintactic (deci și cel stilistic) al limbilor clasice se modifică. Ordinea directă a termenilor, care avea inițial în aceste limbi o valoare expresivă, devine normală în greaca modernă [79] începînd încă din perioada elenistică (Ghiselli, *op. cit.*, p. 291), iar în limbile romanice încă din latina vulgară [80]. Ca urmare a acestui fapt, ordinea inversă cîștigă expresivitate. Caracterul descendent al topicii favorizează poziția centrală a verbului, care reușește să se impună treptat și în latină (Marouzeau, *L'ordre...*, II, p. 106). Prin reducerea rolului flexiunii independența elementelor cedează din ce în ce mai mult în favoarea solidarităților sintagmatice. Atît în latină cît și în greacă, verbul evoluează „de la expresia simplă la perifrază, de la perifrază la auxiliaritate" [81]. În mai mică măsură crește și coeziunea grupului nominal. În greaca modernă, bunăoară, s-a pierdut uzul separării articolului de substantiv [82]. În sintaxa frazei „există o enormă regresie a subordonării de la greaca veche la greaca modernă" (Humbert, *op. cit.*, p. 88). Ajunsă la ακμή încă din secolul al V-lea, perioada lipsește aproape total în greaca testamentară (Abel, *op. cit.*, p. 357—359). Începutul literaturilor romanice este, de asemenea, dominat de ceea ce Herczeg a numit „fraza lineară" [83].

Aceste modificări ale sistemului sintactic și, implicit, ale coordonatelor stilistice ale limbilor moderne, au avut repercusiuni în procesul de imitare umanistă a formei clasice. În orice proces imitativ se produce o refracție a calității originare, unghiul de refracție fiind dat de diferența specifică dintre mediul influent și cel influențat. În limbile clasice schema ascendentă era normală; același caracter avea poziția finală a verbului în latină și separarea articolului de nume în elină (cu excepția cazurilor cînd disjunctorul aparținea grupului verbal, v. Brunel, *op. cit.*, p. 67—68). Deși aceste construcții aveau

[78] J. Marouzeau, *Traité de stylistique appliqué au latin*, Paris, 1935, p. 225.
[79] Francesco De Simone Brouwer, *Grammatica della lingua greca moderna*, Neapole, 1921, p. 217.
[80] C. H. Grandgent, *Introducere în latina vulgară*, Cluj, 1958, p. 46—48.
[81] André Mirambel, *Essai sur l'évolution du verbe en grec byzantin*, în BSL, LXI, 1, 1966, p. 189; idem, *Systèmes verbaux en grec moderne*, ib., LIX, 1964; Nicolau, *loc. cit.*
[82] André Mirambel, *Grammaire du grec moderne*, Paris, 1949, p. XX—XXI.
[83] G. Herczeg, *Sintassi delle proposizioni subordinate temporali nel due-e trecento*, în „Acta lingv.", 1—2, 1963, p. 94.

un „zero de ipostază stilistică" [84], ele au fost percepute afectiv de către umaniști, în primul rînd datorită semnificației lor expresive din limbile moderne.

Totuși, deformarea nu este numai rezultatul unei „erori de adiție" [85]. Ea se explică, în același timp, prin reacția umaniștilor față de latina medievală și a clasicizanților greci față de greaca testamentară și populară, ambele curente fiind animate de dorința „de a recrea această cultură antică în forma sa autentică și originală" [86]. Umaniștii aveau un respect global față de limbile vechi, în care nu vedeau o alternanță de expresiv și nonexpresiv, ci „un ideal de formă" [87] cu grade diferite de expresivitate. La această percepție estetică integrală se adaugă și semnificația cu totul specială pe care ei i-o acordau formei. Forma era, pentru ei, marca unei mentalități, adică, de fapt, o formă interiorizantă care, imitată, ar duce la absorbția spiritului însuși, la unificarea „etimonului spiritual", la refacerea totalitară a unității originare a culturii.

Acestea sînt cauzele principale care au dus la ceea ce vom numi *conversiunea normalului în stilistic*. Secvența progresivă cu verbul final, frecventă atît în italiană cît și în franceză (Schiaffini, *op. cit.*, p. 197—199, 228) avea, în epoca umanistă, o dublă valoare. Mai întîi, datorită apropierii sale de schemele clasice. Apoi, datorită faptului că „inversiunea creează o linie melodică nouă sau diferită de enunțarea obișnuită; prin aceasta ea este aproape întotdeauna expresivă" [88]. Această convergență a criteriilor de apreciere explică de ce „inversiunile se considerau foarte adesea ca fiind esențialul discursului poetic" (Le Hir, *loc. cit.*).

Dacă în cazul construcțiilor examinate se poate vorbi de o veritabilă mutație valorică, imitarea hiperbatelor [89] are ca rezultat numai o augmentare a efectului. Într-adevăr, apariția auxiliarelor și creșterea gradului de coeziune a sintagmelor determinative face ca șocul

---

[84] R. Jakobson, *Signe zéro*, în „Mélanges Charles Bally", Geneva, 1939, p. 148—149.

[85] Stephen Ullmann, *Sémantique et stylistique*, în „Mél. Delbouille", I, p. 645.

[86] Erich Auerbach, *Introduzione alla filologia romanza*, Torino, 1963, p. 126.

[87] Benvenuto Terracini, *Pagine e appunti di linguistica storica*, Florența, 1957, p. 188.

[88] Yves Le Hir, *Rhétorique et stylistique de la Pléiade au Parnasse*, Paris, 1960, p. 83.

[89] Pentru literatura bizantină v. Gertrud Böhlig, *Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner. Mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Michael Psellos*, Berlin, 1956, p. 242—243. Pentru dislocarea articolului în greaca modernă literară, v. Brouwer, *op. cit.*, p. 219; Hubert Pernot și Camille Polack, *Grammaire du Grec moderne*, II, Paris, 1921, p. 186. Pentru franceză, v. Le Hir, *op. cit.*, p. 88—89, 137; A. Haase, *Syntaxe française du XVII-e siècle*, Paris, 1898, p. 431—446. Pentru italiană, v. Schiaffini, *op. cit.*, p. 228—231, 253, 275; Terracini, *op. cit.*, p. 261—263; Fredi Chiappelli, *Studi sul linguaggio del Tasso epico*, Florența, 1957, p. 49—50, 82—83; Maria Teresa Cattaneo, *Notte sulla poesia di Guittone*, în GSLI, 419, 1960, p. 365—366.

produs prin separarea lor să fie incomparabil mai mare decît în limbile clasice; imitația a dus astfel la crearea unei remarcabile tensiuni în sistemul sintactic, la o suprasolicitare a limbii prin stil [90]. Faptul nu trebuie explicat prin lipsa unei conștiințe a diferențelor dintre limbile antice și cele moderne, cum credea Boillot [91], ci prin ambiția de egalizare determinată de „voința de expresivitate" (Le Hir, *op. cit.*, p. 114).

Dorința de emulație îi angajează pe umaniști în egală măsură în cultivarea detaliilor cît și a ansamblului: de la început, modelele clasice „acționează ca o invitație la rapida complicare a perioadelor" (Devoto, *Profilo...*, p. 52). Procesul își atinge apogeul în Renaștere și baroc, cînd se poate vorbi de existența unei „retorici a frazelor de 25 de linii" [92]. Perioadele „contorsionate, lungi și complicate" pot fi regăsite și în greaca literară, bizantină sau modernă (Brouwer, *op. cit.*, p. 224).

În cercetarea sintactică comparativă trebuie atrasă și slavona, cu atît mai mult cu cît influența ei asupra sintaxei românești literare este incontestabilă. În slavă antepunerea atributului era un fenomen normal [93], însă cea a complementului avea valoare expresivă [94]. Hiperbatul afecta atît grupul nominal cît și pe cel verbal (Cuendet, *op. cit.*, passim), fapt explicabil prin aceea că „slava urmează fidel ordinea cuvintelor grecești" (Widnäs, *op. cit.*, p. 22). Encliza predicatului este considerată „cel mai expresiv element impus de latină sintaxei slave" [95] și poate fi regăsită, ca un constituent al secvenței progresive, alături de hiperbat, și în limba rusă literară din secolele XVII—XVIII [96]. Fără să lipsească cu totul, perioada amplă se întîlnește însă cu greu în slavonă, datorită faptului că, în condițiile utilizării predominant religioase, „în ansamblu, subordonarea s-a dezvoltat puțin" [97].

Existența construcțiilor în discuție atît în limbile orientale, cît și în cele europene cunoscute de Cantemir, impune renunțarea la criteriul formal în stabilirea originii lor. „Ceea ce determină natura

---

[90] Cf. Cesare Segre și Mario Marti, *La prosa del Duecento*, Milano—Neapole, 1959, p. 442; Alex. Preminger, *Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton, 1965, s. v. *Anastrophe*.

[91] Félix Boillot, *Psychologie de la Construction dans la phrase française moderne*, Paris, 1930, p. 12.

[92] Verdun-L. Saulnier, *La littérature française de la Renaissance* (1500—1610)², Paris, 1948, p. 114.

[93] Maria Widnäs, *La position de l'adjectif épithète en vieux russe*, în „Commentationes humanarum litterarum", XVIII, 2, 1953, p. 26.

[94] André Vaillant, *Manuel du vieux-slave*, I, Paris, 1964, p. 380.

[95] Pandele Olteanu, *Limba povestirilor slave despre Vlad Țepeș*, București, 1961, p. 279.

[96] Vezi V. Vinogradov, *Studii asupra istoriei limbii literare ruse din secolele XVII—XIX*, Moscova, 1938 (tnad. litogr., Iași, 1951, p. 3—4, 50—51); N. Pospelov, P. Șabliovschi și A. Zercianinov, *Istoria literaturii ruse*, București, 1950, p. 103.

[97] A. Meillet, *Le slave commun*, Paris, 1924, p. 430.

unui semn sintactic — spunea C. de Boer — nu este forma, ci funcţia sa" (ap. Antoine, *op. cit.*, I, p. 144). Gradul de concordanţă funcţională va fi un prim criteriu genetic de izolare a aparenţei de identitate.

Pe baza unor constatări ale prinţului Trubetzkoy, A. Meillet a stabilit că principala diferenţă dintre limbile turcice şi cele indoeuropene este aceea că, în primele, „fiecare categorie gramaticală exprimată are o caracteristică unică, aceeaşi în toate cazurile", pe cînd în celelalte, „caracteristicile fiecărei categorii sînt multiple, variabile de la un cuvînt la altul, de la o categorie la alta" [98]. Sintaxa turcă este o „sintaxă de poziţie", în care ordinea elementelor este fixă, corespunzînd funcţiei lor gramaticale (Sauvageot, *op. cit.*, 1.36.5). În limbile indoeuropene cuvintele îşi păstrează autonomia, legătura dintre ele fiind asigurată de concordanţe de formă (Meillet, *Introd.*, p. 338). Dezvoltînd o sugestie a lui A. L. Culioli, A. Martinet distingea *opoziţiile* (manifestate în plan paradigmatic) de *contraste* (care apar în planul sintagmei) [99]. În turcă, topica este un factor distinctiv, ea dă marca morfologică a unui termen, creează deci opoziţii ; în celelalte limbi, marca este extrinsecă topicii, care creează doar contraste. O permutare în al doilea caz echivalează cu transformarea raportului din normal în stilistic, fără ca natura sa gramaticală să se modifice ; în primul caz, permutarea înseamnă o schimbare a raportului ca atare, deoarece fixitatea topicii este consecinţa gramaticalizării.

Această bază funcţională diferită explică de ce fraza lui Cantemir prezintă un decalaj de schemă sintactică faţă de cea turcă : în turcă progresia lineară a sintagmei are un caracter continuu, în timp ce la Cantemir este discontinuă, sensurile ascendent şi descendent prezentîndu-se alternativ. Considerînd că topica ascendentă putea fi calchiată şi din turcă şi din limbile europene, vom conveni că, în al doilea caz, lipsa valorii morfologice favorizează incomparabil mai mult calcul decît în primul, dată fiind acţiunea restrictivă a morfologicului în combinarea tipurilor sintactice [100].

Comparaţia sintactică nu se poate restrînge la un nivel propoziţional, chiar dacă construcţiile comparate i-ar aparţine exclusiv. Este necesară o similitudine a axelor de contiguitate în totalitatea lor, fiecare element definindu-se nu numai prin caracteristicile structurale proprii şi prin funcţia sa directă, dată de raporturile imediate în care intră, dar şi prin modalităţile sale de dispunere într-un plan superior, prin funcţia sa integrativă.

---

[98] A. Meillet, *Caractères généraux de la langue grecque*, în „Comptes rendus de l'Acad. des inscr. et belles-lettres", 1928, p. 11.

[99] În BSL, LIII, 1957—1958, 1, p. LI-LII ; cf. idem, *Éléments de linguistique générale* [6], Paris, 1966, p. 33.

[100] **Abel Juret, *Les types syntaxiques latins : leurs oppositions, leurs rapports de dépendence*, în „Atti del III Congr. intern. dei linguisti (Roma, 1933)", Florenţa, 1935, p. 175.**

În limba turcă propozițiilor subordonate cu verbe personale din limbile indoeuropene le corespund quasi-propoziții cu forme nominale ale verbului. Legătura dintre ele și principală se stabilește sau prin determinare poziționalã — „subordonatele" preced principala — sau prin juxtapunere. Articulația specifică frazei turcești este eminamente sintetică, corespunzînd structurii aglutinante a propoziției. Coordonarea (posibilă prin introducerea conjuncției *ve*, de origine arabă) și subordonarea (datorită folosirii conjuncției *ki*, de origine persană) reprezintă inovații și folosirea lor este restrînsă chiar în perioada modernă [101]. Așa se explică greutatea înlănțuirii frazelor, „greoaie, complexe, confuze, adesea fără coeziune" (Dino, *op. cit.*, p. 567), care „creează dificultăți pentru exprimarea gîndirii complexe" (Sauvageot, *op. cit.*, 1.36.6).

S-a observat că această „sintaxă discontinuă, din care lipsesc majoritatea mijloacelor de a subordona elementele verbale unele față de altele" [102] este specifică Orientului în ansamblul său. „Literatura europeană, spune Raymond Schwab, depune eforturi pentru ca să apere spiritul împotriva întreruperilor sale, încorsetîndu-l în armurile logicii ; literatura orientală rezolvă problema prin absurd, multiplicînd, dimpotrivă, expresiile independente și formele echivalente" *(op. cit.*, p. 131). Prin aceasta el nu face decît să întărească o observație mai veche a lui Jean Psichari, care a vorbit despre „profunda linie de demarcație trasată de proză între Asia și Europa. Asia nu cunoaște decît sintaxa coordonată... Sintaxa subordonată... este apanajul Europei" [103]. Cel puțin în limbile orientale cunoscute de Cantemir, aceste generalizări pot fi confirmate. În arabă tipul de frază fundamental este cel verbal, care „notează suite de fapte și de evenimente în serii unilineare și discontinui, în care legăturile sînt mai mult coordonări decît subordonări" [104]. Arnaldez a arătat că, deși araba cunoaște și un al doilea tip, enunțiativ, dezvoltat sub influență greacă, și în care predomină subordonarea, primul s-a bucurat totuși de un primat incontestabil. În fraza dezvoltată, bimembră (sau „dublă"), juxtapunerea constituie prin excelență mijlocul de a lega principala de subordonată [105]. Și în persană există „o puternică tendință de a economisi conjucțiile și a juxtapune doar propozițiile, astfel încît raportul care le unește

---

[101] „Conjuncțiile... nu sînt un fenomen propriu limbii turcești" (Deny, *L'osmanli...*, p. 215 ; cf. id., *Langues...*, p. 192, *Grammaire...*, p. 823—824, 853, 861 ; Sauvageot, *op. cit.*, 1.36. 6—8).

[102] Raymond Schwab, *Domaine oriental*, în „Histoire...", I, p. 130.

[103] Jean Psichari, *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature helléniques*, I, Paris, 1930, p. 1333, nota 1.

[104] R. Arnaldez, *Influence des traductions d'Aristote sur l'évolution de la langue arabe*, în „Association Guilllaume Budé, Congrès de Lyon (1958). Actes de Congrès", Paris, 1960, p. 107.

[105] R. Blachère și M. Gaudefroy-Demombynes, *Grammaire de l'arabe classique (Morphologie et syntaxe)* [3], Paris, 1952, p. 450, 452.

să rezulte numai din sensul frazei" [106]. S-a vorbit despre „sărăcia sau absența elementelor morfologice care favorizează hipotaxa", ceea ce face ca proza clasică să pară „prea puțin complexă și construită, prea simplistă" [107]. Tentativele de complicare a frazei au eșuat adesea; chiar proza științifică a celor mai mari gînditori este aproape incomprehensibilă „datorită incapacității de a realiza o hipotaxă sigură" (Pagliaro-Bausani, *op. cit.*, p. 234).

Este cert că acțiunea unei limbi asupra alteia este centrată pe elementele ei specifice (în „comunicare" sau „expresie") iar nu pe cele accidentale, hibride sau periferice, lipsite de forța de penetrație pe care le-ar conferi-o frecvența. Neavînd o stabilitate internă suficientă ele vor avea cu atît mai puțin șansa de a deveni deprinderi pentru un străin. Prin urmare, din multitudinea de explicații care se oferă pentru un fenomen de împrumut, cea mai aproape de adevăr presupune detectarea limbii în care el se află integrat organic și care posedă, deci, o capacitate de radiație maximă. Din acest motiv este greu de admis o apropiere a perioadei lui Cantemir de fraza orientală, caracterul lor fiind diferit esențial: prima este consecința unei acute dezvoltări hipotactice, în timp ce a doua depășește doar accidental juxtapunerea sau coordonarea. Dificultățile semantice, obscuritățile și „complicațiile" perioadei lui Cantemir se justifică, în bună măsură, prin faza incipientă a abordării unui gen codificat și pretențios; în limbile orientale ele sînt date de insuficiențele sau chiar de lipsa totală a recțiunii, sînt deci inerente sistemelor sintactice respective.

Așadar nu există numai o diferență funcțională intrinsecă între construcțiile din Cantemir și cele din limba turcă; diferențele angajează întreg ansamblul, de la propoziție la frază. Dacă avem în vedere faptul că mecanismul memoriei acționează pe baza unei duble asociații, prin asemănare și prin contiguitate [108], astfel încît nici un element nu se prezintă izolat, ci ca un constituent al unui tot, vom conveni că, în cazul de față, este puțin probabil să se producă asociația ca atare. „În realitate, sublinia Saussure, ideea cheamă nu o formă, ci un întreg sistem latent, grație căruia se obțin opozițiile necesare constituirii semnului. Acesta nu va avea prin el însuși nici o semnificație proprie... Acest principiu se aplică sintagmelor și frazelor de toate tipurile, chiar celor mai complexe" [109]. Fiecare sistem sintactic reprezintă o organizare moleculară specifică, iar interferența dintre ele nu se poate produce decît dacă elementele sustrase pot găsi

[106] Gilbert Lazard, *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*, Paris, 1963, p. 488 (se referă aici la întreaga proză clasică).

[107] Antonio Pagliaro și Alessandro Bausani, *Storia della letteratura persiana*, Milano, 1960, p. 223, 234.

[108] Henri Bergson, *Matière et mémoire. Essai sur la relation du corp à l'esprit* [30], Paris, 1939, p. 186.

[109] Ferdinand de Saussure, *Cours de linguistique générale* [2], Paris, 1922, p. 179.

în noul mediu valențele necesare contractării unor raporturi similare. Calcul sintactic presupune o asemănare de schemă generală, care să-i permită unui element intrus acomodarea, participarea sa la secvență. În aceste condiții el marchează reducerea diferenței dintre cele două sisteme prin proiectarea elementului divergent dintr-un sistem în altul, este un factor de omogenizare :

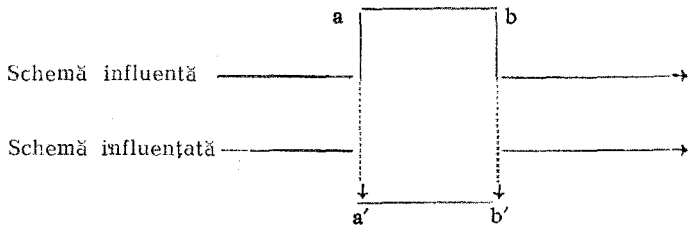

Or, este destul de greu de presupus că, unui scriitor conștient ca Dimitrie Cantemir, asemănările dintre fraza orientală și cea românească i s-au părut suficiente pentru a întreprinde, în absența unui mediu românesc bilingv, o reproducere substanțială a diferențelor. Rămîne de văzut în ce măsură analiza semnificației „inovațiilor" lui sprijină această concluzie negativă.

„Credem, afirmă Paul Guillaume, că model și copie, așa cum îi apar imitatorului, nu se pot apropia decît prin semnificația lor, prin funcția lor practică, și că asimilarea celor două acte este provocată de efectul obiectiv comun" [110]. Se pune problema dacă la Cantemir este vorba de connotații gramaticale sau stilistice, dacă construcțiile sale sînt infracțiuni la *syntaxis regularis* sau procedee normale de *syntaxis figurata*. Este uneori foarte greu de constatat oportunitatea valorică a faptului topic, încă operația de separare este indispensabilă pentru a evita confuzia elementelor marcate cu cele nemarcate, a stilului cu limba.

În prefața *Istoriei ieroglifice* scriitorul spunea că lucrarea l-a angajat în primul rînd ca stilist, solicitîndu-i întreaga „deprindere ritoricească". Mărturisirea ar putea servi ca un indiciu al valorii stilistice a faptelor în discuție, și se pare că aceeași înțelegere au avut-o și contemporanii. Dascălul său, Ieremia Cacavela, exclama în prefața *Divanului :* „O, întrutot împărătiasă ritorică, cu cîte daruri, cu cîte slave, în puțină vreme pre iubitorii tăi îmbogățești !". S-ar putea spune chiar că scrierile lui Cantemir au provocat o contagiune stilistică. În prefața citată a lui Cacavela, pe o singură pagină, se găsesc, pe lîngă inversiuni, 4 dislocări sintactice, sub influența directă a elevului său. Deși maestru de retorică, Ieremia nu a îndrăznit să aplice la limba română procedeele retorice pe care el însuși i le va fi predat ca profesor : în cartea sa de peste 500 de pagini *Tîlcuirea liturghiei*, Iași, 1692, se găsesc numai două dislocări propriu-zise. În

[110] Paul Guillaume, *La psichologie de la Forme*, Paris, 1937, p. 197.

postfața la *Divan* a tipografilor se spune că „prea luminatul și blagocestivul domn... *o au* de isnoavă *alcătuit* și o *au* cu tot feliul de frumseți *împodobit*". Este clar — din forma exprimării — că între aceste „frumseți" un loc important îl avea dislocarea. Este, la noi, prima postfață a tipografilor în care apar dislocări, ceea ce contrastează cu maniera lor firească de exprimare și pledează în favoarea explicației prin contagiune. Putem aplica la stil ceea ce Weinreich spunea despre limbă: „Cînd un vorbitor de limbă X folosește o formă de origine străină, nu ca un recurs fortuit la limbajul Y, ci pentru că l-a auzit folosit de alții în vorbire în limbajul X, atunci acest element de împrumut poate fi considerat, din punct de vedere descriptiv, ca devenit parte integrantă în limbajul X" (ap. Mounin, *op. cit.*, p. 7, nota 2).

Aspecte ale contagiunii pot fi constatate și mult mai tîrziu. Dislocările din prefața la *Hronic* a lui Săulescu, de tipul: *„prețioasele*, zic, *alcătuiri"* (p. XVI), „strecurări ale *feliuritelor* de la miazănoapte năvălitoare *ghințe*", „mărețul său creștet, *c'al unui* prea vechi de zile *chedru"* (p. XVIII), nu se explică oare și prin influența textului, căruia prefațatorul îi recunoaște „sintaxul... destul de figurat"? Și cum pot fi interpretate cele 8 copii ale *Divanului* — cifră însemnată pentru o carte tipărită — decît prin faptul că forma lucrării era înțeleasă și chiar apreciată? Toate acestea denotă nu numai că publicul a reușit să depisteze în scrierile lui Cantemir o structură stilistică deliberată, dar și că a acceptat-o ca fiind conformă cu propria sa orientare. Apreciind pozitiv, societatea „recunoaște ca al ei *principiul* [s.a.] acțiunii individuale" [111], ceea ce înseamnă, în cazul de față, o recunoaștere a modelului, a necesității și a manierei de imitare [112].

Toți cercetătorii moderni ai operei lui Cantemir au privit construcțiile sale sintactice dintr-un punct de vedere strict lingvistic, considerîndu-le „barbarismi grosolani" (G. Sion), „deplasări dezastruoase de topică" (Dragoș Protopopescu), „bizarerii" (Călinescu). Aceste critici își pierd în întregime valoarea dacă le înțelegem ca fapte de stil, deoarece, cum a arătat încă Aristotel (Poetica, XXV, 1460 b), stilul nu poate fi apreciat după criteriul corectitudinii. Stil înseamnă abatere, șoc, sau — cum spunea R. Jakobson — „deformare organi-

[111] Mihai Ralea și T. Hariton, *Sociologia succesului*, București, 1962, p. 503.

[112] Nu susținem că structura stilistică a operei lui Cantemir a fost percepută și acceptată integral de către toți cititorii. Mai ales atunci cînd ea însemna o violare a normelor stilistice existente, semnificația sa era în strînsă legătură cu cea originară și, prin urmare, recunoașterea și aprecierea depindea, în bună măsură, de gradul de cultură literară a destinatarului. Săulescu putea să o aprecieze ca atare deoarece într-un capitol special al gramaticii sale, „Sintaxul figurat", tratase deja despre inversiunile și dislocările poetice (v. *Gramatica românească...*, II, Iași, 1833, p. 121 și urm.). Copiștii *Divanului* (mss. 753, 1267, 1329, 1414, 2507, 5556, 6005, de la B.A.R.; v. și fragmente mici în mss. 1524, 1555, 1698, 2379, 3170) sînt, destul de des, receptivi la inversiuni și postpoziții verbale — cu care erau deja obișnuiți — dar, aproape fără excepție, transpun în topică normală sau inversată dislocările.

zată" [113]. „Barbarismele" lui Cantemir au fost create și receptate ca figuri de stil, iar în aprecierea lor „trebuie să plecăm nu de la sistemul nostru estetic actual, ci de la acela care îi domina pe contemporanii operei" [114].

Într-adevăr, orice antepunere a elementelor secundare ale unui grup determinativ trebuie considerată ca o specie de inversiune (lat. i n v e r s i o, r e v e r s i o), adică o formă „banală" de relief semantic, sintactic și ritmic. Vom exemplifica cu un caz explicat prin turcă de Al. Rosetti: „Corbul de uscate vinele goalelor ciolane clonțul și-ar ciocăni". Cele două inversiuni ale grupului nominal permit o accentuare a negativului: *uscate... goale*, readus în prim plan. Relieful semantic este dublat de unul sintactic, prin dispunerea în chiasm a grupelor adjectiv + substantiv, articulate diferit:

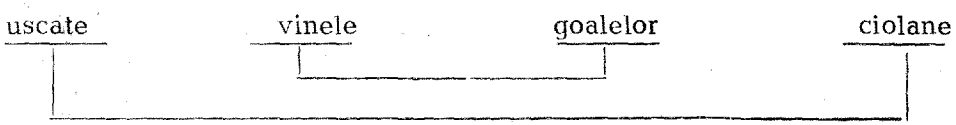

Notînd cu (—) lipsa articolului și cu (+) prezența sa, schema devine: (— + + —). Reliefarea semantică și sintactică își are un corolar în planul ritmic, unde se ajunge la o schemă de o mare virtuozitate:

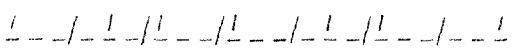

Notînd cu (1) dactilii și cu (2) amfibrahii, secvența ritmică obținută este: (1 2 1 1 2 1) ceea ce, grafic, corespunde următoarei tectonici muzicale:

S-a observat că al treilea grup invertit, acela al verbului, este în afara legilor reliefării, care domină grupurile nominale. El participă totuși la structura stilistică a ansamblului introducînd o nouă formă de relief, prin excelență muzical, rezultat al ciocnirii unor scheme metrice opuse (dactil/anapest), în speță un chiasm ritmic.

Așadar construcția, percepută de Al. Rosetti ca un simplu fenomen topic, este de fapt rezultatul convergenței unor procedee stilistice heteroplane într-o schemă unitară, formal desăvîrșită. Ca tipuri

---

[113] Ap. B. Eikhenbaum, *La théorie de la „méthode formelle"*, în „Théorie de la littérature. Textes des formalistes russes réunis, présentés et traduits pr Tzvetan Todorov", Paris, 1965, p. 61.

[114] Edmond Faral, *Les arts poétiques du XII-e et du XIII-e siècle Recherches sur la technique littéraire du moyen âge*, Paris, 1924, p. XII.

sintactice, inversiunile lui Cantemir pot fi regăsite în textele paralele proprii, ca și la predecesorii și contemporanii săi [115]. Cf.: *o împreună cu Dumnezeu vorovire* (D III, 28) /ἡ μετά θεὸν ὁμηλία; *și de cumplita a întunecăcioasei greșale vrăjmășie, fugiți* (LVH 474) / *atque ab imanissima obscurissimi erroris saevitia confugite (ib.* 475); *cu minunat a fierului și aurului meșterșug* (H 19) / *miro ferri et auri artificio (ib.*, 42) ș. a. Cf. *de mare jele și de mare minune lucru iaste* (a. 1643, BRV I, 139); *și mai plăcută lui Dumnezeu și oamenilor a-și pune, să învață; și toatei ființe de bine tăcătoriu iaste* (a. 1691, *ib.* I, 320; 317); *de Duhul sfînt grăitele scripturi* (a. 1694, *ib.*, I, 336); *cu suspini și scîrbă multă den inimă lacrămi vărsînd* (a. 1700, *ib.*, I, 404) ș.a.

Vom folosi tot un exemplu citat de Al. Rosetti pentru a observa că poziția finală a verbului în structuri dislocate permite integrarea într-un ansamblu dominat de legile ritmului și asonanței: „Precum a trupului, așa și a sufletului stat și podoabă *îți privind socotește* și ceva dintr-această lipsă sau grozav văzînd *tocmește*, și cum se cade frumos *orînduiește* și *împodobește* și precum lui Dumnezău așa și oamenilor plăcut și cinstit a fi te *învrednicește*". Dislocarea favorizează alteori un *cursus trispondaicus*: „și nu te, cu un ceas mai *înainte, prăpădește*" _ _ / _ _ / _ _ _; D I, 4), *tardus*: „sfîntul *adeverește Grigorie*" (_ _ _ / _ _ / _ _ _ _; D pred.), sau *velox*: „să nu ți să cumva *inima împietrească*" (/ _ _ _ / _ _ / _ _ ; D II, 45). Indiferent de grupurile sintactice afectate, vom putea recunoaște în dislocările lui Cantemir ipostaze ale unui tip stilistic unic, hiperbatul, justificat psihologic prin șocul produs, iar formal *metri causa*. El poate fi constatat în textele paralele grecești și latine, precum și la contemporanii și predecesorii săi. Dislocări ale grupului nominal: *Iată trei spre a sufletului dulce gustare ți se întind meșcioare. În cea dintîi... În cea a doua... În cea mai pre urmă...* (D, pred.) / ἰδοὺ τρία πρὸς ψυχοκὴν ἀπόλαυσιν πενιχρὰ τραπέξια σοὶ ἑτοιμάξονται [116]; *și jigănieștile voastre vă schimbați firi* (LVH 474) / *et ferinas vestras permutate naturas (ib.*, 475); *sfînta agiutorindu-ne adeverință* (H 8) / *sacra coadjuvante veritate (ib.*, 31); *prea bogată, cu carea să se poată dezvălui materie dobîndind (ib.*, 6) / *praedivitem sese explicandi materiam nactus (ib.*, 30). Cf. *direptul nostru așteaptă giudeț*; ca *un a Domnului ucinică* (Dosoftei [117]); *tu ale noastre ai strămutat obiceiuri* (N. Costin, ap. Cartojan, *loc. cit.*); *celea ce împreună au venit ființe* (Cacavela, *op. cit.*, p. 162[r]); *aciastă de duhul sfînt pren rostul fericitului David suflată cîntare* (a. 1694, BRV I, 336) ș.a. Dislocări ale grupului verbal: *să va iarăși mîntui* (D I, 85) / ἔχει πάλιν νὰ γλυτώσῃ. Cf. *nu se derept altă vină născu*; *tu te cunușii*

[115] Vom utiliza următoarele sigle: LVH=*Laudă lui Van Helmont* (ed. Hodoș); H=*Hronicul...* (ed. Tocilescu); D=*Divanul...* (ed. princeps).

[116] Cf. Caesar, *B.G.* I, 53,4: *Duae* fuerunt Ariouisti *uxores*: una..., altera...; Cic., *Att.* XIV, 2, 1—2: *Duas* a te accepi *epistulas* heri. Ex primore... Altera... (ap. Marouzeau, *L'ordre...*, I, p. 200).

[117] Ap. D. Pușchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, în „An. Acad. Rom"., s. II, t. XXXVI, lit., 1913—1914, p. 113, 112.

foarte iubiiai ; să vor și pre voi ucenicii și robii urî (sec. XVI) [118] ; *de va pemintească noastră casă a trupului surupa-să ; să nu ne păgînii pîșcîiască ; și ne de greșeale curățește* (Dosoftei, ap. Rosetti-Cazacu, *op. cit.*, p. 122) ; *și s-au de sîrg lățit* (Ureche) [119].

Între uzul acestor construcții la Cantemir și la predecesorii și contemporanii săi există deosebiri importante de frecvență și considerăm că tocmai acestea i-au făcut pe cercetători să le atribuie o origine diferită. Aceeași explicație este valabilă și pentru encliza verbului, prezentă la cronicari (Gîdei, *op. cit.*, p. 161 ; Rosetti-Cazacu, *op. cit.*, p. 237, 281—282) și în prefețele cărților bisericești (v. BRV I, p. 316—319, 414—416 ș.a.) sau pentru perioada amplă, care apare sporadic și la M. Costin [120], la C. Cantacuzino [121], sau la N. Costin [122].

Chestiunea originii trebuie pusă în acest nou context, care ne obligă să confruntăm nu două construcții sintactice sub aspectul formei și al funcției gramaticale, ci două procedee stilistice în unitatea lor izomorfică de formă și valoare. Condiția calculului nu mai este paralelismul de funcții, ci convergența mărcilor de calitate în condițiile sinformiei. O consecință directă este schimbarea sistemelor de referință : trebuie comparate nu o construcție „aberantă" dintr-un sistem normal cu o construcție „firească" din alt sistem normal, ci două construcții considerate în egală măsură deviații abnormale justificabile în planul stilului.

Dacă inversiunea (incluzînd aici ca o modalitate encliza verbului), hiperbatul și perioada lui Cantemir nu pot fi comparate sub raportul funcției sintactice cu limba turcă, între ele nu este posibilă nici o paralelă stilistică, deoarece numai la Cantemir cumulează o marcă valorică. Orice reliefare presupune detașarea unui termen dintr-o conexiune structurală — ceea ce Tesnière a numit „proiecția actanților" [123]. Or, pentru aceasta, este necesar să existe nu numai solidarități sintagmatice, dar și un anumit grad de libertate care să permită introducerea unui element nepredictibil. Dacă turca îndeplinește cu mari dificultăți [124] aceste condiții, alta este situația celor-

[118] Ap. Ovid Densusianu, *Istoria limbii române*, II, București, 1961, p. 262.

[119] Ap. Alexandru V. Gîdei, *Studiu asupra cronicarilor moldoveni din sec. XVII din punct de vedere al limbei, metodei și cugetării*, București, 1898, p. 84.

[120] Boris Cazacu, *Studii de limbă literară*, București, 1960, p. 99.

[121] N. Iorga, *Art et littérature des roumains*, Paris, 1929, p. 75—76.

[122] Ștefan Ciobanu, *Introducere în istoria literaturii române*, București, 1944, p. 12.

[123] Lucien Tesnière, *Éléments de syntaxe structurale*, Paris, 1959, p. 172 și urm.

[124] Ne referim la turca normală. În limbajul afectiv, orice element poate fi reliefat plasîndu-se înaintea predicatului, și chiar și acesta își poate pierde poziția finală. Procedeul, delicat chiar și în propoziții scurte (Sauvageot, *op. cit.*, 1. 36. 3) nu poate exista fără sprijinul intonației și al gesticii (Louis Bazin, *Structure et tendences communes des langues turques*, în „Fundamenta", I, p. 18—19). Aceste inversiuni, ca și cele din limbajul poetic (Deny, *L'osmanli...*, p. 213—214), coincid sintactic cu topica românească normală. Asimetria raporturilor structură : valoare face, și ea, improbabilă supoziția unei filiații.

lalte două limbi orientale, araba și persana. Unele inversiuni ale complementelor, ca și separările subiectelor de atribute prin verbe au, în arabă, raţiuni metrice ; însă predicatul nu poate avea o poziţie finală, iar separarea lui de complement printr-un nume este normală (Blachère-Demombynes, *op. cit.*, p. 386—392). În persană, dislocarea nominală prin verb echivalează, de fapt, cu un hiperbat, iar antepunerea atributului cu o inversiune, ambele procedee fiind motivate stilistic (Lazard, *op. cit.*, § 790—807 ; Pagliaro-Bausani, *op. cit.*, p. 231, 803—804). În schimb, antepunerea complementelor și encliza verbului sînt normale [125].

Exceptînd perioada hipotactică, encliza verbului și dislocările grupelor verbale, ne-am putea gîndi la o „etimologie multiplă" a celorlalte construcţii sintactico-stilistice din Cantemir (dislocări nominale și inversiuni). Am văzut însă că împrumuturile lui lexicale nu indică o penetraţie orientală, ci una greco-latină. Or, „într-o măsură mai mare decît se crede, alegerea unei sau altei forme sintactice este, dacă nu condiţionată, în orice caz în strînsă legătură cu natura lexicului" [126]. De aceea Thomas vedea în sintaxa latinizantă a cultismului spaniol „pandantul natural al latinizării vocabularului" [127], iar Brenous considera ca un indiciu al elenismelor sintactice coexistenţa lor cu elenisme lexicale *(op. cit.*, p. 80).

Pe de altă parte, orice context stilistic este un ansamblu organic care impune fiecărui element orientarea întregului : „Fiecare dintre aceste mecanisme [stilistice], spune Mitterand, funcţionează în convergenţă cu altele... după un cod și un mod specific" [128]. Corelaţia nu se face numai între elementele aceluiași nivel stilistic, ci și interplanic, după un sistem riguros de subordonare funcţională. S-a putut afirma că „figurile poetice aparţin simultan mai multor paradigme" [129].

Relaţiile și corelaţiile figurilor de stil sînt foarte strînse în cazul construcţiilor sintactico-stilistice, datorită dependenţei lor de sistemul lingvistic. Perioada retorică este un organism sintactico-stilistic omogen, care impune constituenţilor săi condiţii formale și valorice. Desigur că fiecare figură de stil are o putere de circulaţie nelimitată ca tip ; însă ea se integrează diferit în fiecare sistem lingvistic. Deși limbile orientale oferă termeni de comparaţie izolaţi, ele nu pot sus-

---

[125] Gilbert Lazard, *Grammaire du persan contemporan*, Paris, 1957, p. 201.

[126] D. Caracostea, *Expresivitatea limbii române*, Bucureşti, 1942, p. 290. Observaţia devine un argument mult mai important, în cazul lui Cantemir, dacă avem în vedere și încărcătura de calcuri de toate gradele, după greacă și latină, care îi saturează fraza.

[127] Lucien-Paul Thomas, *Le lyrisme et la préciosité cultiste en Espagne. Étude historique et analytique*, în BZRP, XVIII, 1909, p. 82.

[128] Henri Mitterand, *La Stylistique*, în „Fr. Mod.", iul.—aug. 1966, p. 17.

[129] Tagliabue G. Morpurgo, *La stilistica di Aristotele e lo strutturalismo*, în „Lingua e stile", II, 1, 1967, p. 13. Autorul se referă la paradigmele stilistice.

ține o comparație integrală a frazei cu perioada lui Cantemir tocmai datorită dublei sale naturi, gramaticală și stilistică. „Este incorect — observa Tynianov — să extragem din sistem elemente particulare și să le apropiem direct de serii similare aparținînd altor sisteme, adică fără a ține cont de funcția constructivă" [130]. Cu alte cuvinte, este necesară renunțarea la „etimologia multiplă" în favoarea „etimologiei organice" [131], limitînd explicația la acele limbi care oferă nu numai posibilitatea unei comparații între valori stilistice izolate, ci și a corelațiilor sintactice dintre acestea în cadrul unei construcții supraordonate unice. În speță, coexistența la Cantemir a inversiunilor și dislocărilor nominale cu alte construcții sintactice specific clasice (enclîza verbului, dislocări verbale, construcții absolute etc.) și integrarea lor într-o schemă generală clasică (perioada hipotactică) sînt o dovadă serioasă a provenienței comune.

Karsten a indicat ca fiind principalele condiții ale difuziunii unei limbi asemănarea lingvistică și prestigiul culturii și civilizației [132]. Este foarte adevărat că și slavona îndeplinea în suficientă măsură prima condiție, fapt care i-a făcut pe unii cercetători să admită pentru fenomenele în discuție și o filieră slavonă [133]. Însă slavona nu mai avea prestigiul cultural din secolul al XVI-lea. Introducerea slavonismului la noi însemna, pentru Cantemir, introducerea „întunericului adînc al barbariei", slavona fiind incapabilă să promoveze științele liberale *(Descriptio Moldaviae)*. Întreg umanismul românesc era orientat împotriva culturii slavone [134].

După aprecierea lui Cantemir, aceste condiții nu le îndeplineau integral nici celelalte limbi europene, ci numai limbile clasice: „între toate limbile lumii, spunea el, ia [=latina] ține stepena a doua după cea ellinească; iar alalte toate după dînsa" (H 102). Este un credo statornic la el, care ne permite să privim elogiul absolut pe care l-a adus retoricii orientale mai mult ca o reacție împotriva totalei ei deprecieri de către contemporanii ignoranți decît ca o justificare a unei intenții de emulație. Din contră, în a doua prefață la *Istoria ieroglifică* el mărturisește că a împrumutat „cuvinte" din greacă plecînd de la constatarea că „toate alalte limbi de la cea ellinească mai întîi îndemnîndu-să, cu

---

[130] J. Tynianov, *De l'évolution littéraire*, în „Théorie...", p. 124.

[131] Folosim cu aplicație la stilistica sintactică acest principiu pe care B. E. Vidos l-a experimentat în analiza lexicului neologic (*Prestito, espansione e migrazione dei termini tecnici nelle lingue romanze e non romanze. Problemi, metodo e risultati*, Florența, 1965, p. 376). În esență, aplicația ar consta în reducerea posibilităților de explicare a originii unui element dintr-un ansamblu numai la una, singura valabilă pentru celelalte elemente constitutive.

[132] T. E. Karsten, *Mélange des langues et emprunts*, în „Scientia", XXIX, 1935, vol. 58, p. 183, 186.

[133] Dragoș Protopopescu, *Stilul lui Dimitrie Cantemir*, în „An. Acad. Rom. Mem. sect. lit.", s. II, t. XXXVII, 1914—1915, p. 129; Petrovici, *op. cit.*, p. 15; Rosetti-Cazacu, *op. cit.*, p. 304.

[134] Vezi Bădărău, *op. cit.*, p. 213—214; Panaitescu, *Începuturile...*, p. 190.

deprinderea îndelungă şi a limbii sale subţiiere şi a cuvintelor însămnare şi-au agonisit". Este evident că „a limbii sale subţiiere" e o referinţă la sintaxă, după cum „a cuvintelor însămnare" este la lexic. De aceea îndemnul final, adevărat program lingvistic al scriitorului: „în moldovenie elenizeşte şi în elinie moldovenisească", include şi sintaxa, deşi se formulează aplicat la „cuvinte".

Originea clasică a construcţiilor lui Cantemir, susţinută de scriitor, înţeleasă ca atare de către contemporani (Cacavela) şi verificată prin analiză stilistică internă, apare ca un reflex al concordanţei cu orientarea umanistă a mediului românesc cult. Totuşi, pentru a aprecia specificul stilului lui Cantemir este insuficientă reducerea sa mecanică la schemele clasice. Inversiunea are la el o valoare expresivă, spre deosebire de topica ascendentă greacă şi latină. Aceasta se explică dacă înţelegem că raportul dintre Cantemir şi clasicism nu este direct, ci mediat de umanişti care, cum am văzut, aveau o înţelegere particulară a formei clasice. Inversiunile lui Cantemir păstrează funcţia stilistică a textelor clasice reevaluate de umanism [135].

Cît priveşte hiperbatele, majoritatea lor afectează la Cantemir grupurile verbale [136], datorită gradului lor superior de sudură, care favorizează producerea unui hiatus maxim. In greacă şi latină puterea de şoc a hiperbatului era mai mare în cazul separării grupurilor nominale, prin urmare, transferul tipului stilistic s-a făcut, ca şi în celelalte limbi romanice, prin deplasarea raportului de forţă (şi, implicit, de frecvenţă) în funcţie de noile solidarităţi sintagmatice. Echivalenţa stilistică nu se realizează în planuri sintactice echivalente, aşa încît o comparaţie a maximului de eficacitate trebuie să se facă între dislocările nominale clasice şi cele verbale româneşti. Cel puţin în acest caz este valabilă regula stabilită de N. I. Herescu: „Nici un procedeu de ordin stilistic nu poate comporta o aplicare mecanică" [137].

La nivel frazeologic este imposibil de probat existenţa unor elemente specific orientale. O comparaţie se poate face, dar numai prin izolarea sistematică a părţilor, printr-o permanentă excludere din discuţie a întregului. Stilul lui Cantemir nu face legătura între cele două lumi în plan sintactic, ci într-o zonă oarecum periferică, mai puţin dependentă de organismul limbii, aceea a armoniei frazei. Şi la el şi la orientali există un cult al stilului excesiv împodobit, manifestat mai ales prin căutarea sonorităţii, ritmului şi rimei, prin folosirea interjecţiilor şi onomatopeelor, a jocurilor de cuvinte. La orientali, spune Raymond

[135] Includem aici şi „umanismul creştin" al cărturarilor greci din secolul al XVII-lea, asemănător — ca tendinţă şi manieră de receptare a literaturii clasice — cu umanismul european, de care a fost influenţat. Cf. Börje Knös, *L'Histoire de la littérature néo-grecque*, Stockholm—Götteborg—Uppsala, 1962, p. 419 şi urm.

[136] După statistica noastră, din 535 de hiperbate — prezente în toate scrierile lui Cantemir — aproape 300 afectează raporturile dintre verb şi morfem.

[137] N. I. Herescu, *Poétique ancienne et moderne au sujet de l'eufonie*, în „Mélanges J. Marouzeau", Paris, 1948, p. 246.

Schwab, „cuvîntul tinde să devină muzică" (*op. cit.*, p. 152). Aceeași motivare melodică o are coordonarea sinonimelor și dispunerea lor în scheme paralele, ca și dorința de a termina părțile frazei prin cadențe ritmice — procedee din a căror convergență rezultă proza ritmică și rimată [138]. Dar, mai mult decît atît, le este comună folosirea uneori redondantă a procedeelor, aglomerarea lor pletorică — tente proprii manierismului, care conduc la o slăbire generală a capacității de rezonanță expresivă a textului.

Această *abundantia stili*, extrem de pregnantă în proza ritmică, este și caracteristica manierismului european, de la prima sa manifestare, asianismul antic, ale cărui elemente Curtius le-a regăsit și în evul mediu [139]. O „supraevaluare a aspectului stilistic și formal" s-a constatat și în literatura umanistă, (Devoto, *Storia*, p. 357), iar în perioada barocă „sonoritatea sau melodia deveniseră legea principală a versului și a prozei și periodurile se fabricau în sunetul muzicii" [140]. Deși literatura antică, pe care Cantemir și-a propus s-o imite, oferă singură date suficiente pentru a explica acel *artificium exornationum* din opera sa, alegerea manierei poate fi motivată numai prin intervenția unor filiere contemporane.

La umaniști abundența se justifica, în esență, prin necesitățile imitației, concepută ca un proces rațional, indispensabil pentru faza inițială a dezvoltării literaturilor în „vulgară". Formalismul se explică cu totul altfel în arta barocă, unde „convulsia formală, prostul gust, provin dintr-o necesitate practică hedonistă a surprizei și a stupefacției și nu din dorința de a înnobila expresia" (Schiaffini, *op. cit.*, p. 14). Barocul este manifestarea unui fenomen de criză, rezultată din epuizarea ideilor și din uzura formelor, este punctul terminus al procesului secular de imitație dirijată. El nu ar fi putut interveni în mod natural în dezvoltarea literaturii române dat fiind decalajul de fază istorică: ea se afla în perioada elaborării conceptului de *mimesis* și nu dovedise încă acea siguranță a expresiei care să-i permită demonstrații de virtuozitate.

Excesele stilistice ale lui Cantemir nu pot fi explicate integral prin conceptul umanist al egalizării prin imitație, mobilul lor fiind, uneori,

---

[138] V. pentru turcă: Deny, *Grammaire*, p. IX; Bazin, *Littérature...*, p. 926—927; Youssouf, *op. cit.*, p. 84; Dino, *op. cit.*, p. 573—574; Alessio Bombaci, *Storia della letteratura turca*, Milano, 1956, p. 72; Viktor Schirmunski, *Syntaktischer Parallelismus und rhythmische Bindung im alttürkischen epischen Vers*, în „Beitr. z. Sprachwis., Volkskunde u. Literaturforsch.", Berlin, 1965. Pentru persană: Lazard, *Langue...*, p. 34, n. 18; idem, *Grammaire...*, p. 199—201; Pagliaro-Bausani, *op. cit.*, p. 801—804. Pentru arabă Francesco Gabrieli, *Storia della letteratura araba*[2], Milano, 1956, p. 219 și urm.; J.-M. Abd-el-Jalil, *Histoire de la littérature arabe*, Paris, 1943, p. 104. și urm.

[139] Ernst Robert Curtius, *La littérature européenne et le Moyen Age latin*, Paris, 1956.

[140] Francesco De Sanctis, *Istoria literaturii italiene*, București, 1965, p. 680.

ostentația și jocul [141]. Pe de altă parte, cunoașterea sporadică a literaturii baroce [142] nu ar putea justifica forțarea în sens manierist a literaturii naționale: pentru aceasta era absolut necesar un mediu formativ cu acțiune hipertrofică asupra gustului estetic, și acesta este, după noi, în primul rînd, mediul oriental [143]. Admitem deci o triplă mediație a imitării manierismului greco-latin la Cantemir: umanistă, orientală și barocă. Prima filieră i-a furnizat mai ales baza conceptuală; rolul esențial al celorlalte două este acela de catalizator psihologic.

Orientul și Occidentul nu se întîlnesc, nu se pot întîlni în planul sintactic al stilului lui Cantemir decît ca o *coincidentia oppositorum*. Relația dintre ele se stabilește totuși, dincolo de concret, în zonele psihologicului, într-o contextură unică, permițînd cristalizarea, prematură la noi, a unei estetici a abundenței.

LA PLACE DES ÉLÉMENTS ORIENTAUX ET CLASSIQUES DANS LA STRUCTURATION STYLISTIQUE DE LA PHRASE DE DÉMÈTRE CANTEMIR

RÉSUMÉ

Prenant comme point de départ l'interprétation de la personnalité de Démètre Cantemir comme une synthèse entre l'Orient et l'Occident, l'auteur se propose d'étudier la mesure dans laquelle ces influences psychologiques, explicables chez lui par un climat formatif mixte, affectaient le niveau phraséologique de son style. En corroborant les résultats d'une analyse structurale avec la recherche comparative des fonctions, aussi bien dans les littératures connues par l'écrivain, que dans la littérature roumaine, ce travail arrive à la conclusion que tous les éléments caractéristiques pour la structure syntaxique du style de Cantemir trouvent leurs correspondante dans la littérature classique, grecque et latine. On y étudie également la manière d'interpréter et de rendre sienne la valeur originaire des constructions syntaxiques et stylistiques étrangères, par leur adaptation

[141] Un exemplu în acest sens este hiperbatul, inclus de Curtius printre figurile specifice „manierismului retoric" *(op. cit.*, p. 333) și de a cărui întrebuințare Cantemir abuzează.

[142] Deși secolul al XVII-lea este considerat „esențialmente baroc" (v. J. Rousset, *La définition du terme «barocque»*, în „Actes du III-e Congrès de l'Association internationale de Littérature Comparée", Haga, 1962, p. 170—171), Cantemir nu menționează — pare-se — nume de scriitori ai barocului, iar elemente de stil și compoziție *specific* baroce pot fi găsite cu greu în scrierile sale.

[143] El trăiește în plină epocă a școlii „neo-persane", al cărei criteriu valoric este capacitatea de epatare formală (Bombaci, *op. cit.*, p. 62—63). In consonanță cu această școală, el disprețuiește cronicile anonime *tevarikh-i al-i Osman*, scrise în turcă vulgară *(kaba türki)* și îl admiră pe Sa'd ed-din, care a scris într-o turcă persianizată și arabizată „vacuamente pomposa" (id. *ib.*, p. 398).

au système de la langue roumaine. Il y a là une preuve évidente de l'originalité de Cantemir et un indice de la «réflexivité» de son style.

Le rôle de l'influence orientale sur le grand écrivain roumain se réduit, selon l'auteur, à celui de catalyseur psychologique dans le processus d'imitation stylistique des littératures classiques, favorisant ainsi son orientation vers les aspects maniéristes de ces littératures.